

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

μέ τη συνεργασία των

Ν.Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ, ΟΛΓΑΣ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING,
ΕΥΓΥΧΙΑΣ Δ. ΛΙΑΤΑ, ΑΝΝΑΣ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, MICHEL SIVIGNON,
ΤΡΙΑΝ ΣΤΟΙΑΝΟΒΙΧ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΙΕ'-ΙΘ' ΑΙΩΝΑΣ

Τόμος πρώτος

ΜΑΘΗΤΑ: Οικονομική Ιστορία
τη Ελλάδας

ISBN 960-244-073-2, τ. Α' 960-244-074-0

© Copyright 2003 Πολιτιστικό Ίδρυμα Όμιλου Πειραιώς,
πρώην Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ
Άγγ. Γέροντα 6, 105 58 Αθήνα, τηλ. 210 32 18 105, 210 32 18 015,
210 32 18 020, fax 210 32 18 145
e-mail: piop@piraeusbank.gr

ΕΔΡΙΝΟ 2009
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΟΜΙΛΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΑΘΗΝΑ 2003

Δοθέντες: Αλέξης Φραγκιάδης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υποκείμενα αυτής τής Ιστορίας είναι οι Έλληνικοί πληθυσμοί τής δωμα-
νικής Αυτοκρατορίας και των βενετικών κτήσεων, όχι μάλιστα στο σύνολό
τους, γιατί δρισμένα από τὰ πεδία όπου θά τους συναντούσαμε ξεφεύγουν
από τήν παρατήρησή μας ή τήν απασχολούν μερικώς: ξεφεύγουν ή Μικρά
Άσια και ή Κύπρος και μαζί μ' αυτές οι αγροτικοί τους πληθυσμοί, τους αν-
θρώπους τους όμως τους ξαναβρίσκουμε εξετάζοντας δρισμένες από τίς δρα-
στηριότητές τους, τίς εμπορικές. Οι πληθυσμοί αυτοί είναι κατακτημένοι, ή
Ιστορία τους λοιπόν είναι μιά Ιστορία των κατακτημένων: δέν πρόκειται για
τή συλλοική τους Ιστορία, αλλά για τήν οικονομική τους Ιστορία και τούτο
δέν σημαίνει ότι πρόκειται για τήν Ιστορία τής οικονομίας τους και ακόμη
για τήν αφήγηση των γεγονότων τής Ιστορίας αυτής. Πρόκειται για μιά
Ιστορία πού θέλει νά δείξει τους μηχανισμούς πού ρύθμιζαν τήν οικονομία
στην οποία μετεΐχαν οι κατακτημένοι ως συντελεστές τής παραγωγής είτε
γιατί τήν πραγματοποιούσαν είτε γιατί τήν ιδιοποιούνταν ως συντελεστές
πλέον τής αγοράς. Οι κατακτημένοι δέν είχαν, φυσικά, μιά οικονομία απο-
λύτως διακριτή από τήν αντίστοιχη του κατακτητή, τής κατακτητικής
κοινωνίας κυριολεκτικότερα, γιατί ή συντριπτική πλειονότητα τής τελευ-
ταίας επιδιδόταν στα ίδια έργα μέ εκείνα των κατακτημένων: καθώς όμως
οι κατακτημένοι κυριαρχούσαν πληθυσμικώς στις περιοχές πού εξετάζουμε,
ήταν για τό λόγο αυτό οι άμεσοι συντελεστές μιάς οικονομίας πού άλλωστε
ήταν ως προς τους τομείς και τους μηχανισμούς της ή ίδια για όλους, κατα-
κτημένους και κατακτητές. Δέν ήταν όμως εξίσου μοιρασμένοι ανάμεσα sé
αυτούς και sé εκείνους οι τρόποι μέ τους οποίους γινόταν ή ιδιοποίησή της:
ή κατακτητική κοινωνία αποσπούσε μέσω τής εξουσιαστικής της βιανότη-
τας ένα πλεόνασμα από υπότελεις και κατακτητές μέ τό οποίο συντηρούσε
τήν ίδια της τήν εξουσία, δηλαδή τό σύστημα τής κατάκτησης.

Οι πληθυσμοί πού χαρακτηρίσαμε ως Έλληνικούς δέν θά αυτοπροσδιο-
ρίζονταν μέ τόν ίδιο τρόπο: όσοι μιλούσαν γι' αυτούς τους αποκαλούσαν
«ρωμούς» και «γραικούς», ανάλογα όμως μέ τή συνάφειά τους οι λέξεις

αυτές διεύρυναν τό σημανθόμένο τους, γιά νά συμπεριλάβουν ή νά αποκλείσουν έτερογλώσσα και συνάμα εθνοτικά σύνολα. Γιά τόν θθωμανό κυρίαρχο ή λέξη Rum σήμαινε ταυτοχρόνως τόν θρθόδοξο χριστιανό ύποτελή του αλλά συγχρόνως τόν έλληνόφωνο πού τόν αντίδιαστέλλει από τό γείτονά του Άρβανίτη ή Βλάχο, ήδη στούς πρώιμους χρόνους τής κατάκτησης. Μέ τή λέξη Yunan δηλώνονται μόνο οι άρχαιοι Έλληνες ως άργά τόν ιθ' αιώνα. Τότε θά χρησιμοποιηθεί γιά νά δηλώσει τούς ύπηκόους τής έλληνικής επικράτειας αλλά και τούς Έλληνες τής διασποράς. Τό δεύτερο μισό ώστόσο του ιθ' αιώνα ένας θθωμανός λόγιος θά χαρακτηρίσει μέ τήν ίδια λέξη τό εύρωπαϊκό και τό ασιατικό τμήμα τής Αύτοκρατορίας.

Πρίν από τήν κατάκτηση ή λέξη Rum είχε έδαφική σημασία και δήλωνε γιά τούς Σελτζούκους τά έδάφη τής βυζαντινής Αύτοκρατορίας, στα όποια έγκατασταίνονταν ως κύριοι, έτσι ώστε νά αυτοαποκαλούνται οι ίδιοι από τόν ια' αιώνα Rum. Οι «γραικοί» πάλι τών δυτικών πηγών δέν είναι αποκλειστικώς οι έλληνόφωνοι αλλά όσοι άνήκουν στην Άνατολική Έκκλησία και όσο γιά τούς «Έλληνες» γιά τίς συλλογικές συνειδήσεις και τήν επίσημη παιδεία δέν αποφόρτισθικαν σέ όλη τή διάρκεια τών χρόνων πού μάς άπασχολούν από τή σημασία του λάτρη τών ειδώλων παρά τίς καταφάσεις τών λογίων απέναντι στήν έλληνική αρχαιότητα. Μέ δυό λόγια, ή χρησιμοποίηση τής λέξης «Έλληνας» και «έλληνικός» σ' αυτό τό βιβλίο είναι συμβατική, καθώς συμβατική θά ήταν και ή χρησιμοποίηση μιās συγχρονικότερης πρός τά διαδραματιζόμενα λέξης, όπως «ρωμιοί» ή «γραικοί».

Ακόμη, όλοι οι κατακτηθέντοι πού πρόκειται νά μάς άπασχολήσουν δέν ήταν έλληνόφωνοι ή και έλληνόφωνοι: επιπρόσθετα, ή έλληνοφωνία δέν είχε κι αυτή αποφορτισθεί από τήν παλαιά της οικουμενικότητα παράλληλα, ιδίως κατά τόν ιθ' αιώνα, έγγράφικε σέ μιá διαδικασία εκπολιτισμού πού άν κατέληξε νά γίνει εθνική, δέν ήταν ύποχρεωτικά τέτοια στό ξεκίνημα τής και άκόμη μάλιστα κατά τό φθίνοντα ιθ' αιώνα, όσο και άν ένειχε τά σπέρματα αυτής τής «εθνικοποίησης». Φυσικά, ή έλληνοφωνία δέν συνεπάγεται οικονομικές συνδηλώσεις, ικανές νά προσδιορίσουν τούς ανθρώπινους συντελεστές τής οικονομίας: συμβάλνει ώστόσο οι έλληνόφωνοι νά συμμετέχουν όχι μόνο στην οικονομία αυτή, αλλά νά τή σφραγίζουν πολιτισμικά, είτε γιατί ή γλώσσα τους διατηρεί κάτι από τήν οικουμενικότητα της είτε γιατί μετατρέπεται σέ εκπολιτιστικό όχημα.

Κάναμε λόγο γιά κατακτηθέντους και γιά κατακτητική κοινωνία. Για τούς πρώτους θά χρειαστεί νά επιμείνουμε, γιά νά δείχουν τά γνωρίσματα τούς εκείνα πού είναι δυνατό νά τούς καταστήσουν ύποκειμένα μιās οικονομικής Ιστορίας: τά γνωρίσματα αυτά είναι οικονομικά στό μέτρο όπου οι πολιτικοί όροι τής ύπαρξης τών ανθρώπων προσδιορίζουν τήν οικονομική τους φυσιογνωμία. Πρόκειται κατ' έξοχήν γιά πολιτικούς και όχι γενικώς

κοινωνικούς όρους, γιατί οι τελευταίοι είναι κοινοί γιά τή συντριπτική ανθρώπινη μάζα τής κατακτητικής κοινωνίας: γιά τούς κατακτηθέντους ώστόσο οι πολιτικοί όροι τής ύπαρξης τους γίνονται όροι κοινωνικοί, γιά τόν άπλό λόγο ότι οι δυό κοινωνίες, τών κατακτηττών και τών κατακτηθέντων, δέν έφταναν σέ ταυτίσεις ύπαγορευόμενες αποκλειστικώς από τή θέση πού κατείχαν στόν τρόπο παραγωγής. Η κοινωνία τών κατακτηττών δέν αποτελούνταν στό σύνολό της από κυρίαρχους τής οικονομίας: ό άμεσος μουσουλμάνος άγροτικός παραγωγός έξομοιωνόταν οικονομικά μέ τόν όμόλογό του ύποτελή, όσο και άν εύνοούνταν σέ σχέση μέ τόν τελευταίο από τό δημοσιονομικό σύστημα: τό ίδιο ισχύει και γιά τό βιοτέχνη, ό όποιος όμως είχε έγχολληθεί έναν ήθικό κώδικα, συνεπώς μιá επαγγελματική συνείδηση, θρησκευτικής προέλευσης στόν όποιο δέν ήταν δυνατό νά συμμετέχει απόλυτως ό έτερόθρησκος ύποτελής. Τόσο ό άμεσος άγροτικός παραγωγός πού άνήκε στην κυρίαρχη κοινωνία, όσο και ό όμόθρησκός του τεχνίτης τών αστικών κέντρων, παρά τούς όποιους διαύλους επικοινωνίας και τίς μερικώς μορφής όσμώσεις, άνήκαν σέ δυό διακριτούς κοινωνικώς κόσμους πού ή κοινή οικονομική μοίρα δέν ήταν ικανή νά τούς ταυτίσει. Τό ίδιο ισχύει και γιά όσους άνήκαν στην κορυφή τής πυραμίδας τής κάθε μιās κοινωνίας: ή ένσωμάτωσή τους στό σύστημα είχε ως προϋπόθεση τή διατήρηση του κοινωνικού τους status πού ήταν άδιαχώριστο από τήν ιδιότητά τους ως ύποτελών οι όποιοι άνήκαν σέ ένα διαφορετικό θρησκευτικό κόσμο από εκείνον τών κυρίαρχων. Χάρη σέ αυτή τήν πολιτισμική και θρησκευτική έτερότητα όρισμένοι, πρωτίστως οι λεγόμενοι Φαναριώτες, μπόρεσαν κατά τόν ιθ' κυρίως αιώνα νά ασκήσουν κυριαρχικούς πολιτικούς και κοινωνικούς ρόλους: μέ δυό λόγια, τό καθεστώς του κατακτηθέντου δέν συνεπαγόταν τήν καθολική του άπουσία όχι μόνο από τόν έλεγχο τής οικονομίας, αλλά και από τόν έλεγχο τής πολιτικής εξουσίας και τελικώς από τά κυρίαρχα κοινωνικά μορφώματα. Άς δούμε όμως αναλυτικότερα τήν οικονομική φυσιογνωμία τών ύποτελών.

1. Η οικονομική φυσιογνωμία τών κατακτηθέντων

Τό σύστημα Τό σύστημα τής θθωμανικής κατάκτησης συνεπάγεται τή διχοτομία τών κοινωνιών τών κατακτηθέντων εδαφών μέ έξουσίας κύρια αναφορά τής διχοτομίας αυτής στό θρήσκευμα: ή κατακτητική κοινωνία είναι μουσουλμανική και είναι στό σύνολό της διακριτή και κυρίαρχη. Δέν είναι, ώστόσο, στό σύνολό της εκμεταλλευτική ή άλλως δέν συμμετέχει ως σύνολο στην ιδιοποίηση ενός τμήματος τής παραγωγής και γενικότερα του παραγόμενου πλούτου. Τό ρόλο τούτον τόν διαδραματίζει ένα μόνο τμήμα τής κατακτητικής κοινωνίας, εκείνο πού

ασκεί τήν εξουσία ή τήν ύπηρετεί μέσω τής μουσουλμανικής του ιδιότητας: πρόκειται γιά τό τμήμα, κατά κύριο λόγο, πού έλέγχει τό στρατιωτικό μηχανισμό και στήν κορυφή του όποιου βρίσκεται ή δυναστεία: ακόμη γιά τά τμήματα έκείνα πού συγκροτούν τό θρησκευτικό και δικαίωμα μηχανισμό. Ο δεύτερος ασκεί και διοικητικές λειτουργίες, όπως ακριβώς συμβαίνει και μέ τό στρατιωτικό μηχανισμό. Όλα αυτά τά εξουσιαστικά μορφώματα εξασφαλίζουν τήν οικονομική τους βάση από τό κράτος, αλλά τό θρησκευτικό μόρφωμα τήν εξασφαλίζει επίσης από τή βούληση των ατόμων, πού κι αυτά όμως χρωστούν τήν οικονομική τους βάση πρωτίστως στή διανεμητική πολιτική τής κεντρικής εξουσίας, δηλαδή των σουλτάνων.

Η οικονομική βάση του κράτους, πού επιτρέπει συνακόλουθα τήν άσκηση μιās διανεμητικής πολιτικής, στηρίζεται στό γεγονός ότι τούτα ιδιοποιείται ένα τμήμα τής παραγωγής και γενικότερα του παραγόμενου πλούτου μέσω τής φορολογίας αλλά ακόμη και μέσω τής κυριότητάς του σέ όρισμένες από τίς πηγές τής φορολογίας, κατ' έξοχήν σέ καλλιεργούμενες ή καλλιεργήσιμες γαίες ή σέ φυτείες. Η κυριότητα αυτή είναι προϊόν τής κατάκτησης και συνάμα τής εξουσιαστικής ικανότητας ή των δικαϊκών κανόνων πού διέπουν τήν κληρονομική διαδοχή. Η ιδιοποίηση όμως ενός τμήματος τής παραγωγής πού, σέ ύψηλό επίπεδο γενίκευσης,θά μπορούσε να θεωρηθεί ως τμήμα του πλεονάσματος κι ακόμη ή ύπαρξη δημοσίων ή αυτοκρατορικών γαιών και άλλων αγαθών δέν αποτελούν αποκλειστικώς παράγωγα μιās κατάκτησης: στήν περίπτωση μας ωστόσο δέν είναι παρά τά αποτελέσματά της. Τό κράτος λοιπόν, προϊόν τής κατάκτησης, είναι σέ θέση να ανακατανέμει τίς οικονομικές αξίες πού ιδιοποιείται, φυσικές ή χρηματικές, και να συγκροτεί έτσι εισοδηματικές κατηγορίες, των οποίων ή ύπαρξη δέν όρίζεται από τή συμμετοχή τους στήν παραγωγική διαδικασία αλλά στα αποτελέσματά της. Μέ άλλα λόγια ή εξουσιαστική λειτουργία είναι προϋπόθεση τής οικονομικής.

Οί ύποτελείς και ή ιδιοποίηση των δημοσίων προσόδων

Οί κατακτημένοι μπορούν να έπωφελούνται από τήν ανακατανομή του εισοδήματος πού περιέρχεται στό κράτος αλλά σέ ελάχιστο βαθμό σέ σχέση μέ τους εκπροσώπους τής κατακτητικής κοινωνίας και τούτο γιά τόν ευνόητο λόγο ότι οι κατακτημένοι, χωρίς να άφομωθούν θρησκευτικά, δέν έχουν πρόσβαση σέ όλους τους τροχούς του εξουσιαστικού μηχανισμού μέσω του όποιου πραγματοποιείται ή ιδιοποίηση ενός τμήματος τής παραγωγής και του όλου πλούτου. Υπάρχουν φυσικά τομείς όπου ή ιδιότητα του κατακτημένου δέν συνεπάγεται τόν αποκλεισμό από τή διαδικασία τής ιδιοποίησης: πρόκειται κατ' έξοχήν γιά τό πεδίο του έμπορίου αλλά κι ακόμη γιά επιχειρήσεις πού έχουν τήν άφετηρία τους

στήν κρατική βούληση, όπως γιά παράδειγμα συμβαίνει μέ τήν ένοικίαση των δημοσίων προσόδων. Και εδώ όμως κυρίως έπωφελούνται όσα άτομα άνήκουν στήν κατακτητική κοινωνία και άσκούν εξουσιαστικούς ρόλους. Μέ τήν πάροδο του χρόνου και μέ τή γενίκευση του συστήματος τής ένοικίασης των δημοσίων προσόδων, οι κατακτημένοι μπορούν να όρουν ως ενδιάμεσοι ανάμεσα στον κύριο ένοικιαστή και στα ύποκειμένα τής φορολογίας, κατά κανόνα τό χριστιανικό ύπόφορο πληθυσμό. Μπορούν ακόμη να έπωμίζονται τήν ευθύνη γιά τήν είσπραξη προσόδων πού άπευθύνονται άμέσως στό κράτος, χωρίς τήν παρέμβαση ενός ιδιώτη ένοικιαστή, όπως επίσης μπορούν ως συλλογικά μορφώματα να ύποκαθιστούν τόν ένοικιαστή. Όλα αυτά όμως δέν είναι ικανά να άνατρέψουν τους οικονομικούς όρους τής κατάκτησης και κυρίως να άνατρέψουν τό ιδιοποιητικό της σύστημα.

Βεβαίως ή παρέμβασή τους στό μηχανισμό ιδιοποίησης του γενικού πλεονάσματος επιτρέπει σέ κάποιους από τους εκπροσώπους τους να ώφελούνται σέ άτομικό επίπεδο και συγχρόνως να διαμορφώνουν μιιά συλλογική οικονομική και κοινωνική φυσιογνωμία πού ταυτοχρόνως είναι έκφραση ενός μηχανισμού μερικώς ένσωμάτωσης στό εξουσιαστικό σύστημα και διαιώνισης των οικονομικών του προϋποθέσεων: στό μηχανισμό αυτόν άνήκουν οι οικονομικοί ρόλοι των κοινοτήτων και των άθηντιών πού τίς αντιπροσωπεύουν και πού είναι δυνατό να έπωφελούνται σέ άτομικό και, σέ προέκταση, οικογενειακό επίπεδο από τίς είσπρακτικές άρμοδιότητες πού τους ανατίθενται. Τό ίδιο ίσχύει και γιά τό έμπόριο μέ τίς συνακόλουθές του, από τόν προχωρημένο ιδίως ιη' αιώνα, χρηματιστικές πρακτικές του: και εδώ οι ενδιάμεσοι ανάμεσα στον παραγωγό και στις διάφορες βαθμίδες τής αγοράς έπωφελούνται από τους όρους ανταλλαγής πού καθιέρωσε ή κατάκτηση.

Η φορολογική ύποχρέωση

Συνήθως ή διαφορά του οικονομικού καθεστώτος τής ύποτελους κοινωνίας εντόπιζεται στή φορολογική συμπεριφορά του κυρίαρχου άπέναντί της: πράγματι οι κατακτημένοι βαρύνονται μέ ύποχρεώσεις πού δέν ίσχύουν γιά τό μουσουλμανικό πληθυσμό τής Αυτοκρατορίας, όπως συμβαίνει κυρίως μέ τήν καταβολή του κεφαλικού φόρου, του όποιου τό βάρος, άν δέν είναι καθαυτό δυσβάστακτο, δέν είναι γιά τό λόγο αυτό άμελητέο: επίσης, άλλοι φόροι πού βαρύνουν όλους τους πληθυσμούς, άνεξαρτήτως άν άνήκουν στήν κατακτημένη ή στήν κατακτητική κοινωνία, είναι ευεργετικότεροι γιά τήν κοινωνία των κατακτητών και τό ίδιο ίσχύει και γιά όρισμένους ανάλογους και όχι ταυτόσημους φόρους πού πλήττουν τους άγροτικούς πληθυσμούς. Η διάκριση επιπρόσθετα των φορολογικών κατηγοριών στό έσωτερικό των άγροτικών πληθυσμών είναι περισσότερο βαθμωτή γιά τους μουσουλμανικούς παρά γιά τους χριστιανικούς, όπως γιά παράδειγμα συμβαίνει μέ τήν κατα-

νομή των μουσουλμάνων καλλιεργητών ανάλογα με την παραγωγική τους ικανότητα, πράγμα που δεν συμβαίνει για τον αντίστοιχο φόρο στον οποίο υπόκεινται οι χριστιανοί φορολογούμενοι. Το ίδιο μπορεί να επισημάνει κανείς για τους τελωνειακούς φόρους, που είναι πάντα ευεργετικότεροι για τους μουσουλμάνους.

Αν περιορίζονταν κανείς στον αυστηρά νομισματικό συσχετισμό της φορολογίας που έπληττε τους κατακτημένους και τα μέλη της κυρίαρχης κοινωνίας, οι διαφορές που θα προκύπτανε ως προς τους κοινούς ή τους αντίστοιχους φόρους, δεν θα στοιχειοθετούσαν μία διαμετρικώς αντίθετη φορολογική πολιτική του κυρίαρχου απέναντι στα σύνολο των υποτελών του. Τήν αντίθεση αυτή μπορεί να τη στοιχειοθετήσουν οι κοινωνικοί όροι της επιδικασίας και της εσπραξής του φόρου, γεγονός που εκφράζεται από τις συνεχείς διαμαρτυρίες του φορολογούμενου πληθυσμού για την υπέρβαση ή την παραβίαση των κανόνων που τό ίδιο τό Κράτος είχε θεσμοθετήσει. Στο μέτρο μάλιστα όπου ο φόρος απαιτείται από περιοχές ή οριστικές μονάδες με συμπαγή ή αριθμητικά υπέρτερο χριστιανικό πληθυσμό, είναι επόμενο ή φορολογική υποχρέωση να προσλαμβάνεται ως όρος της κατάκτησης και να την τονίζουν αρνητικά οι απαλλάγες ορισμένων χριστιανών από μία σειρά φόρων ή αγγαρειών, για παράδειγμα οι απαλλάγες των οποίων έχαιραν οι «μουσελίμηδες» (müsselleim) έναντι υπηρεσιών που είχαν προσφέρει ή προσφέρανε στο κράτος. Με δύο λόγια στον οικονομικό καθορισμό του κατακτημένου υπεισέρχονται οι κοινωνικοί όροι της κατάκτησης κι αυτό υποαγορεύουν την πολυμορφία του οικονομικού του καθεστώτος.

Η λεία Στο μέτρο όπου η άσκηση εξουσίας, μάλιστα στρατιωτικής και διοικητικής, συνεπάγεται τον έλεγχο της γης και όχι σπάνια την πρόωμη μετατροπή της σε ατομική κτήση, είναι ευνόητο ότι οι επωφελούμενοι από τη διαδικασία αυτή ήταν οι εκπρόσωποι του στρατιωτικού μηχανισμού, οι Askeri, καθώς και το προσωπικό της Ύψιλης Πύλης. Το ίδιο ίσχυε και ως προς τους ένοικιαστές των προσόδων του Δημοσίου, μολονότι από νωρίς συγκαταλέγονταν ανάμεσα τους εύαριθμα άτομα προερχόμενα από την κοινωνία των κατακτημένων, κυρίως, καθώς έχουμε σημειώσει, ως υπενοικιαστές με μεγαλύτερη, όπως φαίνεται, εκπροσώπηση κατά τον ιη' και τον άρχομενο ιθ' αιώνα. Η ιδιοποίηση του πλούτου με τη μορφή της λείας ανήκε επίσης στις λειτουργίες του οθωμανικού κράτους και όργανο της ιδιοποίησης αυτής ήταν ο πόλεμος και η βίαιη κατάκτηση: ο πλούτος αυτός δεν αποτελούνταν μόνο από τα φυσικά ή χρηματικά προϊόντα της φορολογικής απαίτησης, αλλά και από κάθε είδους αγαθά που ή κατοχή τους εξασφάλιζε χρηματικές, σε τελευταία ανάλυση, διαθεσιμότητες με ποικίλες πιθανές χρήσεις. Ο πλούτος αυτός αφαιρούνταν από τις κατακτημένες κοι-

νωνίες και ανακατανεμόταν με άμισο, φυσικά, τρόπο στους εκπροσώπους του στρατιωτικού, πρωτίστως, μηχανισμού της κοινωνίας των κατακτητών: για τους κατακτημένους οι μορφές της βίαιης ιδιοποίησης εξειδικεύονταν σε έκνομες ενέργειες, τη χερσαία και θαλασινή ληστεία, στην οποία άλλωστε συμμετείχαν και άτομα που ανήκαν στην κατακτητική κοινωνία. Η νόμιμη λεία ήταν άρμοδιότητα του εξουσιαστικού συστήματος και οι κατακτημένοι δεν μπορούσαν να συμμετέχουν σ' αυτή παρά στο βαθμό όπου προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε μία ξένη δύναμη που τους έδινε την άδεια να ασκούν νόμιμη πειρατεία («κούρσος») ή τις αντίστοιχες λεηλατικές δραστηριότητες των στρατευμάτων τους που προέβαιναν σε πολεμικές ενέργειες στο έσωτερικό της οθωμανικής επικράτειας. Βεβαίως δεν έλειπαν οι συμπαγείς χριστιανικές κοινότητες που ασκούσαν πολεμικούς ρόλους και με αυτούς επέβαλλαν την προστασία τους στους πληθυσμούς έναντι ανταμοιβών καταβαλλόμενων από τους «προστατευόμενους» πληθυσμούς: τους ρόλους αυτούς στην Αλβανία και στην Ήπειρο ασκούσαν συγχρόνως μουσουλμάνοι και χριστιανοί πληθυσμοί, οι πρώτοι όμως είχαν περισσότερες δυνατότητες να τους εντάξουν στο σύστημα της κατάκτησης μέσω του μηχανισμού στρατιωτικής και διοικητικής προαγωγής που επιφύλασσε για τις μουσουλμανικές τοπικές αθθεντίες.

Τοπικές αθθεντίες και συλλογικά σώματα

Η κατάκτηση, αν άνέτρεπε τό σύστημα των τοπικών αθθεντιών που συνδύαζαν στρατιωτικές και διοικητικές άρμοδιότητες με αντίστοιχες οικονομικές, ώστόσο, δεν τό άναίρωσε πλήρως: έτσι παρέμειναν στους ρόλους τους χριστιανικές τοπικές αθθεντίες, όπως για παράδειγμα παλαιοί προνοιάριοι που εντάχθηκαν στο τιμαριωτικό σύστημα ή άλλα πρόσωπα που τά βρίσκουμε από νωρίς ένταγμένα στο σύστημα αυτό, χωρίς να είμαστε σε θέση να γνώρίζουμε τους ρόλους που διαδραμάτιζαν τά ίδια ή οι πρόγονοί τους πριν από την κατάκτηση. Σε μερικές περιπτώσεις τά άτομα αυτά της κατακτημένης κοινωνίας διέλα στα φορολογικής προέλευσης εισοδήματά τους απολαμβάνουν και άλλα όφειλάμενα σε έγγεια ή σε άλλου τύπου ιδιοκτησία. Κάποτε τά άτομα αυτά ανήκουν σε ήγεμονικούς οίκους, ντόπιας ή δυτικής προέλευσης, και ή ένσωμάτωσή τους στην οθωμανική κατάκτηση δεν είχε πάντα ως προϋπόθεσή της τη μεταπήδηση στο θρήσκευμα του κυρίαρχου, όπως συνέβηκε, ανάμεσα στις πολλές περιπτώσεις, με τους γόνους του οίκου των Τόκικων. Η κατάκτηση επίσης δεν συνεπέφερε την κατάργηση των έγγειων κτήσεων των μοναστηριών ή των εκκλησιών, μολονότι εκκλησίες και μοναστήρια και μάλιστα τό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης εντάχθηκαν ως φορείς ένσοδημάτων στον οθωμανικό δημοσιονομικό μηχανισμό. Τά μέλη του χρι-

στιαστικού θρησκευτικού μηχανισμού συνέχιζαν να εισπράττουν δικαιώματα από τό πλήρωμά τους, συνδεδεμένα με τήν άσκηψη του τελετουργικού, δικαιώματα που για τήν αντίληψη του θωμανικού συστήματος τών δημοσίων οικονομικών θεωρούνταν ως πηγές δημοσίων εσόδων, συνεπώς αντικείμενο φορολόγησης: στο μέτρο όπου από νωρίς τά δημόσια έσοδα έκμισθώνονταν κατά ειδολογικές ή τοπικές κατηγορίες (mulkata a), τά έκμισθιαστικά έσοδα εγγράφηκαν σ' αυτές τις τελευταίες, χωρίς όμως τούτο να έχει επίπτωση στην φοροδοτική υποχρέωση του πληρώματος που συνέχιζε να είναι υπόφορο στις έκμισθιαστικές αθθεντίες, μεγάλες ή μικρές. Οι αθθεντίες αυτές είχαν τό δικό τους ιεραρχικό σχήμα με τις έγγενεις κάθετες οικονομικές υποχρεώσεις, για παράδειγμα Ιερέων προς μητροπολίτες, μητροπολιτών προς πατριάρχη: με τόν τρόπο αυτό ή κατακτημένη κοινωνία διέθετε ένα θεσμικό πλαίσιο στο έσωτερικό του όποιου με τή δύναμη του έθιμου διαωνίζονταν οικονομικές υποχρεώσεις τών μελών της απέναντι στις αθθεντίες της, παράλληλες με εκείνες που είχαν ως αποδέκτη τήν πολιτική έξουσία. Στο κοινοτικό πεδίο οι υποχρεώσεις αυτές γίνονταν ουσιαστικότερες, καθώς ή κοινότητα μεσολαβούσε ανάμεσα στον ύποτελή φοροδότη και στην πολιτική έξουσία και εισέπραττε μιά σειρά φόρων που, αν τούς επέβαλλε στο σύνολό τους τό κράτος, τήν κατανομή τους τήν έκανε ή ίδια. Ίσως για όρισμένους απ' αυτούς πολύ νωρίς, όπως συμβαίνει για βσους φόρους δέν ήταν «συλληπτός» ό αποδότης τούς, είτε γιατί είχε φύγει (περίπτωση του φόρου που βάρυνε τά άργα ζευγάρια, τό gift-i hozan) είτε γιατί ό φόρος είχε επιδικαστεί καθ' υπέρβαση του φοροδοτικού δυναμικού.

Η εϋποία και τά έργα υποδομής Οι οικονομικές συμπεριφορές δέν είναι άμοιρες ήθικων και ψυχικών συνδηλώσεων δίπλα σε βσες ή μαζί με βσες εδραίωναν τό κοινωνικό κύρος με άραια μάλλον απόληξη τήν επίδειξη. Τό ευρύτερο πεδίο εκδήλωσης οικονομικών συμπεριφορών ήθικης και ψυχικής τονικότητας ήταν εκείνο τών έργων δημόσιας αντίληψης, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι με τά έργα αυτά δέν ευδώνονταν άλλες ώφελιμιστικές στρατηγικές. Για τήν κυρίαρχη κοινωνία τά έργα δημόσιας αντίληψης πραγματώνονταν με τήν άφιέρωση κτήσεων ή δικαιωμάτων σε εϋαγή ιδρύματα, τά βακούφια. Η άφιέρωση αυτή συνεπαγόταν τήν αλλαγή του νομικού καθεστώτος όρισμένων από τά άφιερούμενα αγαθά και ακόμη τή διαιώνιση τών δικαιωμάτων πάνω σε αυτά στους απογόνους του δωρητή. Η ίδια πρακτική ίσχυε και για τά μέλη της κυριαρχούμενης κοινωνίας που κι αυτά μπορούσαν να άφιερώνουν μέρος τών ιδιοκτησιών τους σε εϋαγή ιδρύματα, κατά κανόνα στα μοναστήρια, ή να προβαίνουν στην κατασκευή κοινωφελών έργων και άργότερα στην χρη-

ματοδότηση σχολείων και σπανιότερα νοσοκομείων. Μπορούσαν επίσης να προβαίνουν στην σύσταση ή στην ανασύσταση μοναστηριών, με δύο λόγια να συνδέουν τις οικονομικές τους συμπεριφορές με μη άμεσες οικονομικές ανάγκες αλλά με ανάγκες άλλου είδους που τις υπαγόρευε ό φόβος ή ή έλπιδα: ό φόβος τής μεταθανάτιας τιμωρίας και ή έλπιδα τής μεταθανάτιας εξαγοράς. Φυσικά, τά έργα εϋποίας και στις δύο κοινωνίες κατέληγαν στην ένίσχυση θρησκευτικών κοινοτήτων που μπορούσαν να άσκούν αυτόνομους οικονομικούς ρόλους με μέγιστο αιτούμενο τή διατήρηση και τή διαίωνηση αυτών τών ίδιων τών κοινοτήτων: εκείνο ώστόσο που άξίζει να παρατηρηθεί είναι ότι οι διχοτομικές καταστάσεις που δημιουργούσε ή κατάκτηση δέν επέφεραν αντίστοιχες στην ιδεολογική πρόσληψη του οικονομικού πέρα από βσες συνεπαγόταν ή άνιση κατανομή του πλούτου στις δύο κοινωνίες. Ο ήθικός κώδικας του οικονομικού ήταν κοινός και κοινή ή γενική καταγγελία τής υπέρβασής του: κοινοί επίσης ήταν οι λόγοι που ώδηγούσαν στην υπέρβαση αυτή.

Τά έργα υποδομής ή και δημόσιας αντίληψης άνήκουν στις πραγματώσεις τής κυρίαρχης κοινωνίας, τόσο τά όφειλόμενα στο δημόσιο τομέα όσο και τά όφειλόμενα στον ιδιωτικό. Τά αντίστοιχα που προάγονται από τήν κοινωνία τών ύποτελών άμέσως είναι λιγότερα και μικρότερης έμβέλειας. Όρισμένα από τά πρώτα, για παράδειγμα τό δικό σύστημα, οι σταθμοί, οι άγορές, έξυπηρετούν και τις δύο κοινωνίες στο μέτρο όπου συμμετέχουν στην έμπορική διακίνηση και στην σταθερή άγορά. Συνεπώς οι οικονομικές λειτουργίες συμπεριφέρονται με ένοποιητικό τρόπο και άφρουν τις πολιτικές ανισότητες που συνεπιφέρει ή κατάκτηση. Άλλα όμως έργα, βσα συνδέονται με τή λατρεία και τήν εκπαίδευση, γίνονται εν όψει τής κοινωνίας τών κατακτητών από τήν όποία προέρχονται οι οικονομικές τους προϋποθέσεις και προς τήν όποία στρέφονται τά προσδοκώμενα αποτελέσματά τους: στα πεδία αυτά οι δύο κοινωνίες είναι αδιάβροχες με ελάχιστα περιθώρια κάποιων πολιτισμικών ώσμώσεων που δέν έχουν επίπτωση στους οικονομικούς τους ρόλους. Οι άπαντήσεις που ξδινε ή κατακτημένη κοινωνία ως προς τά αδιάβροχα αυτά πεδία τόνιζαν τις έτερότητες τών δύο κοινωνιών, καθώς οι μη μουσουλμάνοι ύπήκοοι δέν είχαν τίποτε να περιμένουν από τήν πρόνοια τών φορέων τής κατακτητικής έξουσίας ως προς τήν έξυπρέτηση βσων αναγκών ήταν αποκλειστικά δικές τους: οι ανάγκες αυτές ήταν, στην περίπτωση αυτή, λατρευτικές και εκπαιδευτικές και ή χρηματοδότησή τους από τά συλλογικά σώματα ή τούς άτομικούς εκπροσώπους τών κατακτημένων ήταν έπίμενο να προσδίδει στις οικονομικές λειτουργίες ήθικες συνδηλώσεις που παρέπεμπαν άμέσως στους πολιτικούς και κοινωνικούς βρους τής κατάκτησης, ενώ σύγχρόνως τόνιζαν τις ιδιαίτερότητες του ίδιου του οικονομικού καθεστώτος τής κατακτημένης κοινωνίας.

Έτερότητες και ένσωματώσεις Οι πολιτισμικές και κοινωνικές ετερότητες δέν οδή- γούσαν μονοδρομικά σέ επιθυμίες άρσης του ίδιου του έξουσιαστικού συστήματος, αλλά έξίσου σέ επιθυμίες ένσωμάτωσης σ' αυτό μέ ένεργητικούς τρόπους: οι τρόποι αυτοί γίνονταν πραγματοποιήσιμοι χάρη στην ανάδειξη νέων ή ένισχυμένων οικονομικών και έξουσιαστικών δυνάμεων που ανάζητουσαν και πετύχαιναν την ανακατανομή των έξουσιαστικών ρόλων, χωρίς ώστόσο ή ανακατανομή αυτή νά αποδιάρθρωνει την ίδια την κατάκτηση. Οι ισχυρότεροι εκπρόσωποι αυτών των δυνάμεων άνέκυπταν από την ίδια την κοινωνία των κατακτητών, τά μέλη της όποιας είχαν μεγαλύτερα περιθώρια κάθετης κινητικότητας, ώστόσο βρος γιά την ύπαρξη και την προαγωγή τους ήταν ή διατήρηση του συνολικού συστήματος. Από τά τέλη ήδη του ις' αιώνα έμφιλοχωρούν στό σύστημα κάρπωσης των δημοσίων προσόδων άτομα που διαλέτουν πλούτο και δέν άνήκουν στο στρατιωτικό μηχανισμό προκαλώντας την αντίδραση των εκπροσώπων του τελευταίου που γίνονται υπερασπιστές της αρχαίας τάξης πραγμάτων, ακόμη και οι μεταρρυθμιστές αγαπ του αρχόμενου ιθ' αιώνα. Οι ύποτελείς βρίσκουν έπίσης από τον ιζ' αιώνα τρόπους θεσμικής ένσωμάτωσης στό σύστημα, όπως συμβαίνει μέ τό στρώμα των Φαναριωτών, προϋπόθεση της όποιας είναι ή δριζόντια κοινωνική κινητικότητα, δηλαδή στην περίπτωση ή οικονομική και πνευματική προαγωγή: οι δυνατότητες όμως γιά τή μετατροπή της δριζόντιας σέ κάθετη κοινωνική κινητικότητα προσέκρουαν σέ άδιαπέραστες όροφώσεις γιά τό μη μουσουλμανικό πληθυσμό, μέ έξαίρεση όσες προαγωγές ήταν δυνατό νά συντελεστούν στό έσωτερικό Ιεραρχημένων συλλογικοτήτων, όπως ήταν οι θρησκευτικές μέ τίς σταδιοδρομίες που έξασφάλιζαν στά μέλη τους. Οι κόσμικές συλλογικοτήτες, κατ' έξοχήν οι κοινοτικές, επέτρεπαν κι αυτές σταδιοδρομίες που προσέκρουαν αντίστοιχα σέ άδιαπέραστες όροφώσεις, καθώς δέν ήταν δυνατή ή μετάβαση από την κοινοτική στην κρατική έξουσία, στό μέτρο όπου ή πρώτη ασκοούνταν από τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Τό ίδιο ίσχυε και γιά τά πεδία όπου ή οικονομική προαγωγή ήταν αποτέλεσμα της έμπορίας, των μεταφορών ή της μεγέθυνσης των αγροτικών εισοδημάτων: και εδώ ή έξάσκηση έξουσιαστικών κοινωνικών και πολιτικών ρόλων ήταν νοητή μόνο στό μέτρο όπου οι ρόλοι αυτοί ήταν έφικτοί στό έσωτερικό των συλλογικών σωμάτων της ύποτελους κοινωνίας.

Τό οικονομικό καθεστώς των κατακτημένων ήταν δυνατό νά επιβαρυνθεί και στην πραγματικότητα επιβαρυνόταν από την υπέρβαση μιας ιδεατής Ισορροπίας, υπέρβαση που ίσχυε και γιά τους ίδιους τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, μάλιστα τους αγροτικούς, οι φορείς της όποιας έξατομικεύονταν όχι στό σύστημα της έξουσίας αλλά στον τρόπο της εφαρμογής του είτε από τά ίδια τά κρατικά όργανα είτε από τους εκπροσώπους των

ένοικιαστών των δημοσίων προσόδων ή των προσόδων του στέμματος. Η καταγγελία της υπέρβασης τόσο από την πλευρά της κατακτητικής όσο και της κατακτημένης κοινωνίας, καταγγελία που δέν έπαυσε νά επαναλαμβάνεται στη διάρκεια αιώνων, μεταφράζει την ίσχύ των μηχανισμών ένσωμάτωσης, σέ τελευταία άνάλυση την έσωτερικήυση των βρων και του γεγονότος της κατάκτησης και τή συναποδοχή του οικονομικού καθεστώτος των κατακτημένων από τά ίδια τά ύποκειμενα της κατάκτησης. Μέ άλλα λόγια, τό οικονομικό τους καθεστώς δέν ένειχε τή δυναμική της αυτοαναρροής του παρά στό μέτρο όπου τά ύποκειμενά του τύχαιναν διαφορετικής κοινωνικής και πολιτικής χρησιμοποίησης από εκείνη που τύχαιναν οι οικονομικοί τους όμολογοί της κατακτητικής κοινωνίας που, παρά τους ευεργετικότερους οικονομικούς και δημοσιονομικούς βρους στους όποιους ύπόκεινταν, άνήκαν τελικώς στον ίδιο τρόπο παραγωγής. Ωστόσο, τό οικονομικό καθεστώς μόνο γιά λόγους μεθοδολογικούς μπορεί νά απομονωθεί από την κοινωνική και πολιτική του συνάφεια και στην πραγματικότητα ήταν αυτή ή τελευταία που τό προσδιόριζε και όχι άφηρημένα ό γενικός μηχανισμός ιδιοποίησης του πλεονάσματος στον όποιο ύπόκεινταν. Έτσι, οι πολιτικοί και κοινωνικοί όροι της κατάκτησης καθόρισαν έξ ύπαρξης τό οικονομικό καθεστώς των κατακτημένων και την άνισομερή τους συμμετοχή στις κοινωνικές ταξινόμήσεις και μάλιστα στις οικονομικές.

Αν χονδρικά ή κατακτητική κοινωνία έντασσόταν στό τριμερές σύστημα εκείνων που πολεμούν (και διοικούν), εκείνων που προσεύχονται και εκείνων που παράγουν, ή κατακτημένη κοινωνία μετείχε μερικώς και ύποδεέστερα στην πρώτη λειτουργία, υπήρχε παράλληλα μέ τή δεύτερη και, γιά τίς περιοχές που μάς άφορούν, άποτελούσε τή μεγάλη πλειονότητα της τρίτης. Οι κοινοί οικονομικοί όροι που ίσχυαν και γιά τίς δύο κοινωνίες κατά την ένταξή τους στην μία ή στις άλλες από τίς τρεις λειτουργίες, άνισομερώς κατανεμημένοι και ύποκειμενοι σέ όροφώσεις, δέν ήταν ικανοί νά προκαλέσουν όμογενοποιήσεις που θά υπέτασσαν στό οικονομικό, δηλαδή στην θέση κάθε οικονομικού ύποκειμένου στον τρόπο παραγωγής, τίς κοινωνικές και πολιτικές έτεροβαρείς διακρίσεις που επέβαλλε ή κατάκτηση. Από τό πρίσμα αυτό μπορεί κανείς νά μιλά γιά την οικονομία των κατακτημένων και νά άνάγεται στην Ιστορία της, νά μιλά άλλιώς γιά μία οικονομική Ιστορία των κατακτημένων, χωρίς νά την καθιστά ένιαία μέ την άντίστοιχη των κυριάρχων, νά τή νοεί τελικώς ως συστατικό και συγχρόνως άποσπασίμο στοιχείο της πρώτης. Έπιπρόσθετα ή οικονομία των κατακτημένων, άντιθέτως γιατί επιβαρυνόταν άνισομερώς από τους κοινωνικούς βρους της κατάκτησης, παρά τίς έγγενείς ένσωματωτικές της δυνατότητες, γίνεται πεδίο έντονότερης εκδήλωσης όλων των δυνάμεων άποϊσορρόπησης του ένιαίου οικονομικού μορφώματος.

Η πολυμορφία των κατακτημένων

Οι υποτελείς δέν συνιστούν φυσικά μία ένια κοινωνία παρά στό μέτρο όπου διαστέλλονται από τούς κυρίαρχους. Στην πραγματικότητα οι κατακτημένοι αρθρώνονται σε πολλές συλλογικότητες φυλετικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές με έσωτερική καθεμιά διαφοροποίηση και γεωγραφικό έντοπισμό. Συμβαίνει να ασκούν, στή μικρή ή στή μεγάλη κλίμακα, πάγιες και χαρακτηριστικές για τήν καθεμιά οικονομικές λειτουργίες πού ώστόσο ξαναβρίσκονται με διαφορετική πυκνότητα και ένταση και σε άλλες συλλογικότητες: οι βλάχικοι πληθυσμοί επιδίδονται στήν κτηνοτροφία και στις παρεπόμενες βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως ή ύφαντική, χωρίς ώστόσο να τίς μονοπωλούν· οι νησιώτες στρέφονται στή ναυτιλία, όλα όμως τά νησιά δέν χαρακτηρίζονται κυρίως από τή δραστηριότητα αυτή, μάλιστα τά μεγαλύτερα· οι Τσιγγάνοι έχουν τίς επαγγελματικές τους εξειδικεύσεις, πρωτίστως τή μεταλλουργία, αλλά όχι αποκλειστικά· πολλά χωριά εξειδικεύονται σε βιοτεχνικά επαγγέλματα ή σε αγροτικές και έγγειοβελτιωτικές εργασίες, ή οικονομία τους όμως δέν στηρίζεται μόνο σ' αυτές μοιολόγεται σφραγίζουν. Στο χρηματιστικό και έμπορικό επίπεδο κυριαρχούν από νωρίς δύο διακριτές στό πολιτισμικό και θρησκευτικό πεδίο ένότητες, οι έβραίοι και οι Άρμένιοι, όλοι όμως οι έβραίοι και Άρμένιοι δέν είναι έμποροι και χρηματιστές ούτε ακόμη, οι πρώτοι, όλοι τους βιοτέχνες. Με δύο λόγια οι φυλετικές και πολιτισμικές κατανόμες των οικονομικών δραστηριοτήτων δέν είναι ίσες να αλληλοπροσδιορίζονται με απόλυτο τρόπο, αλλά μόνο αυτές κι εκείνες να έχουν κατά περίπτωση ύψηλό βαθμό σύμπτωσης. Στην όπτική αυτή οι διαχρονικές ταυτίσεις όρισμένων έννοτήτων με συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες, των Έλλήνων και των έβραίων με τό έμπόριο, των Βλάχων με τήν κτηνοτροφία, ή δίπλα στις ταυτίσεις οι αποκλεισμοί άλλων, όπως συμβαίνει με τό στερεότυπο του Τούρκου πού απέχει από τό έμπόριο και από τίς μεταφορές, δέν κάνουν άλλο από τό να ανάγουν σε κανόνα μέρος μόνο των οικονομικών δραστηριοτήτων και μέρος μόνο τής γεωγραφικής τους εξεικένωσης. Στο οικονομικό συνεπώς πολύπλεγμα συμμετέχουν με άριστο τρόπο όλα τά φυλετικά μορφώματα, κυρίαρχα και κυριαρχούμενα, με κατανόμες και εξειδικεύσεις πού δέν είναι αδιάβροχες και με παρεπόμενες συγκρουσιακές σχέσεις αλλά και ένικές αλληλεγγυότητες ή, στή μικρότερη κλίμακα, αλληλεγγυότητες τοπικές.

Οι οικονομικές συνδηλώσεις τής βενετικής κυριαρχίας

Στις βενετικές κτήσεις ή διακρίση ανάμεσα στους κυριαρχούμενους και στον κυρίαρχο διηθίζεται από τούς θεσμοθετημένους εξουσιαστικούς ρόλους πού ο δεύτερος αποδέχεται για τούς πρώτους και οι όποιοι εμπλέκονται με τή διαχείριση των δημοσίων οικονομικών και ακόμη με τή διαίωηση και τήν έδραωση φεουδαλικών δικαιωμάτων.

Η δυτική κατάκτηση συνδέεται με εγκαταστάσεις αποίκων από τή μητρόπολη, περισσότερο ισχυρές στήν Κρήτη, λιγότερο στα νησιά του Ιονίου, εγκαταστάσεις πού αποσκοπούσαν στον έλεγχο τής ένδοχώρας των κτήσεων μέσω τής ύπαγωγής του αγροτικού πληθυσμού σε ένα πλέγμα φεουδαλικών υποχρεώσεων πού για τή μεγάλη πληθυσμική μάζα τής υπαίθρου ήταν οικονομικές, άμέσως ως ιδιοποίηση τμήματος τής παραγωγής, έμμέσως ως προσφορά εργατικής δύναμης με μορφή άγγαρείας ή στρατιωτικών υπηρεσιών. Οι υποχρεώσεις του είδους αυτού άφορούσαν τον αγροτικό πληθυσμό, του όποίου τό νομικό καθεστώς είχε ως έγγενες στοιχείο τήν προσφορά άγγαρείας, μετατρέψιμη συνήθως σε χρηματική και επίσης εξαγοράσιμη. Από τήν άγγαρεία έπωφελούνταν τόσο τό Δημόσιο όσο και οι κύριοι των φέουδων. Οι άστικοί πληθυσμοί ήταν άπαλλαγμένοι από όρισμένες άπ' αυτές, όπως από τήν ύπηρεσία στις γαλέρες, όχι όμως από τό σύνολό τους.

Οι δυτικοί έποικοι έρχονται ως κύριοι μεγάλων ή μικρών φέουδων και υποχρεώνονται να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες: στήν Κρήτη τούς εγκαθιστά από τήν αρχή ή Βενετία, σε άλλες όμως κτήσεις τής ήταν ήδη εγκαταστημένοι από προηγούμενες δυτικές κυριαρχίες, στήν Κέρκυρα για παράδειγμα από τούς Άνδεγαυούς· παντού στα έπέλασσα φεουδαλικά μορφώματα έμφιλοχωρούν οι ντόπιοι, άλλοτε ως φεουδάρχες και άλλοτε ως έννοικιαστές των φεουδαλικών προσόδων. Η φεουδαλική ιδιότητα στήν Κρήτη ταυτίζεται με τήν τοπική ευγένεια πού άποτελεί συγχρόνως τήν προϋπόθεση για τήν εισδοχή στα τοπικά συμβούλια μέσω των όποιων γίνεται δυνατός ο έλεγχος των τοπικών δημοσίων προσόδων: στα νησιά του Ιονίου ή φεουδαλική ιδιότητα δέν άποτελεί προϋπόθεση για τή συμμετοχή στα τοπικά συμβούλια πού είναι άνοιχτά σε μία μερίδα των κατοίκων τής πόλης, στους «πολίτες» ή cittadini πού κι αυτοί θα χαρακτηριστούν ως τοπικοί ευγενείς. Νομικώς κατοχυρωμένα αυτά τά σώματα, δίνουν μία θέση, σε όσους τά άποτελούν, στή διαχείριση των δημοσίων οικονομικών και προοπτικές σε άλλους να λάβουν και αυτοί μέρος στο μέτρο όπου είχαν οικονομικές διαθεσιμότητες, χωρίς όμως να διαθέτουν και τά θεσμικώς καθορισμένα δικαιώματα, να είναι δηλαδή cittadini εκλέξιμοι σε αξιώματα δημόσια. Σύνδρομο τής ένταξης στα άστικά συμβούλια, όχι όμως μοναδικός όρος, ήταν ή ύπαρξη μίας, αγροτικής κατά κανόνα, περιουσίας ή ή δυνατότητα άσκησης ενός επαγγέλματος, προϋπόθεση του όποίου ήταν ή θητεία στα γράμματα ή στις έπιστήμες, στήν πράξη στα νομικά και στήν ιατρική. Από μόνη τής ή ύπαρξη ενός πλούτου δέν άρκούσε για τή συμμετοχή στα οικονομικά ώφελήματα πού συνεπαγόταν ή τελευταία. Όσοι όμως δέν είχαν τίς κοινωνικές προϋποθέσεις για τήν ένταξη τους στα συμβούλια αυτά, αλλά διέθεταν τίς οικονομικές, έπιζητούσαν και πετύχαιναν

τήν εισοδό τους, χωρίς γι' αυτό να άμφισβητοῦν τό χαρακτήρα καί τήν επιλεκτικότητα αὐτῶν τῶν τοπικῶν έξουσιαστικῶν μορφωμάτων, τελεσιδικῶς διαμορφωμένων ἀπό τόν κυρίαρχο σέ συναίνεση πάντα μέ τόν κυριαρχούμενο.

Κυρίως στά νησιά τοῦ Ἰονίου, ἀλλά σέ σημαντικό βαθμό καί στήν Κρήτη μέ τή συμπεριληψη ὀρισμένων ἐντοπιῶν στήν κατηγορία τῶν εὐγενῶν, οἱ ἐσωτερικές κοινωνικές ἱεραρχίες δέν στηρίζονταν στό γεγονός τῆς κατάκτησης καί στή διάκριση ἀνάμεσα σέ ἐπὶ γλυδες κυρίου καί σέ ντόπιους ὑποτελεῖς: στηρίζονταν στίς λειτουργίες πού ἔπρεπε νά ἀσκοῦν ὀρισμένα κοινωνικά στρώματα, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες καί οἱ διοικητικές. Γιά τά στρώματα αὐτά ἡ ἴδια ἡ κατάκτηση ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος σύμβασης ἀνάμεσα στίς τοπικές ἡγετικές ὁμάδες καί στό βενετικό Κοινό καί οἱ συμβαλλόμενοι μετατρέπονταν σέ «πιστούς πολῖτες» πού βρισκόνταν σέ σχέση φεουδαλικῆς ἀλληλεγγυότητας μέ τόν κυρίαρχο: ἡ λογική αὐτοῦ τοῦ σχήματος κατάκτησης δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τό ἀντίστοιχο ὀθωμανικό πού προβλέπει γιά ὅσους ἐκουσίως, δηλαδή χωρίς ἀντίσταση, ἀποδέχονται τήν κυριαρχία τοῦ σουλτάνου ὀρισμένες ἀπαλλαγές ἀπό μερικές ὑποχρεώσεις πού βάρυναν τοὺς κατακτημένους πληθυσμούς. Ἡ βενετική κυριαρχία ἐγγυόταν τήν ὑπαρξη καί τή διαίωνιση έξουσιαστικῶν μορφωμάτων στό ἐσωτερικό τῶν κτήσεων ἐδραίωνοντας καί στηρίζοντας θεσμικῶς ταξικῶς χαρακτήρα ἐσωτερικές ὑποτελείες καί ἡγεμονίες. Ὡστόσο, ὅπως στήν ὀθωμανική ἐπικράτεια, ἔτσι καί στίς βενετικές κτήσεις οἱ ἀποϊσοροπήσεις τοῦ ὀικονομικοῦ συστήματος ἦταν δυνατό νά ἀντιμετωπισθοῦν μέσω τῆς ἐνέργειας τῶν ἀφομοιωτικῶν διαδικασιῶν, μέσω δηλαδή τῆς ἐνίσχυσης τοῦ συστήματος τῆς κατάκτησης. Τοῦτο δέν ἐμπόδιζε τίς ὀικονομικές διαφοροποιήσεις στό συνολικό σώμα τῆς ὑποτελοῦς κοινωνίας, τόσο στό πεδίο τῆς ἀγροτικῆς ὅσο καί σέ ἐκεῖνο τῆς ἐμπορευματικῆς ὀικονομίας.

2. Ἡ ὀικονομία, οἱ χρόνοι καί οἱ χώροι τῆς

Οἱ γενικοί χαρακτηριστές τῆς ὀικονομίας Ἡ ὀικονομία τῶν ὑποτελοῦν δέν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀλλά κυρίως ἀγροτική καί τά προϊόντα τῆς προορίζονται κατά πολύ μεγάλο βαθμό, τοῦ ὁποῦ τά ὄρια θά δοκιμάσουμε νά ὑποδείξουμε, στήν αὐτοκατανάλωση ἐκείνων πού τά παράγουν: τοῦτο σημαίνει ὅτι ὅλα τά προϊόντα, καί πρωτίστως τά γεωργικά, δέν ἀποκοῦν ἀνταλλακτικῆς ἀξία μέ τήν ἔνταξή τους στήν ἀγορά, ἀλλά διατηροῦν τήν ἄμεση χρηστική τους ἀξία, εἶναι μέ ἄλλα λόγια μέσα γιά τή συντήρηση τῶν ἀνθρώπων, γιά τή συντήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιά αὐτή τή συντήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή, ἡ ἀγορά δέν ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο ὄρο, χωρίς τοῦτο νά σημαί-

νει ὅτι εἶναι ἀδιάφορος ὄρος στή διαδικασία παραγωγῆς καί τῶν ἀμέσως χρηστικῶν ἀγαθῶν. Ἐνα ἄλλο τμήμα τῆς ὀικονομίας ἔχει ὡς προϋπόθεση γιά τήν ὑπαρξη καί τή διαίωνισή του τήν παραγωγή ἀγαθῶν πού μετατρέπονται ἀμέσως σέ ἀνταλλακτικές ἀξίες μέσω τῶν ὁποῶν γίνεται ἐφικτή ἡ ἀπόκτηση χρηστικῶν ἀξιών. Γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τό πράγμα εἶναι ἐμφανές, καθὼς τά προϊόντα τῆς μέσα στή χρονική τους συνέχεια καί στήν ἐπανάληψή τους δέν εἶναι δυνατό νά ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες μόνο ἐκείνων πού τά παράγουν. Ὡστόσο, καί ἡ ἴδια ἡ ἀγροτική παραγωγή δέν ἀνταποκρίνεται στό σύνολο τῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν τῶν καλλιεργητῶν εἴτε γιατί αὐτή δέν παράγει τό σύνολο καί στίς ἀναγκαῖες ποσότητες τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν εἴτε γιατί οἱ ἀνάγκες περιλαμβάνουν καί ἀγαθά πού δέν ἀνήκουν στό δικό τῆς παραγωγικό καί κατασκευαστικό κύκλωμα: γιά παράδειγμα, ἂν εἶναι δυνατή γιά τόν ἀγρότη ἡ κατασκευή τοῦ ξύλινου τμήματος τοῦ ἀλετριοῦ, δέν ἰσχύει τό ἴδιο καί γιά τό μεταλλικό του ἐξάρτημα: αὐτό θά τό προμηθευτεῖ καταφεύγοντας σέ μιᾶ μορφή ἀγορᾶς. Ὁ μέγανος τομέας τῆς κτηνοτροφίας δέν εἶναι σέ θέση νά ὑπάρξει χωρίς νά ἔρχεται σέ ἐπαφή μέσω τῶν ἀνταλλαγῶν μέ τόν τομέα τῆς γεωργίας ἢ ἀκόμη καί τῆς βιοτεχνίας. Μέ δύο λόγια, ἡ αὐτοκατανάλωση δέν εἶναι συνώνυμη μέ τή φυσική αὐτάρκεια.

Κάθε λοιπὸν ἐπένδυση ἐργατικῆς δύναμης δέν συνεπάγεται μόνο τήν παραγωγή χρηστικῶν ἀξιών οὔτε μόνο τήν παραγωγή ἀξιών ἀνταλλαγῆς: ἂν οἱ πρῶτες εἶναι ἐπικρατέστερες στό γεωργικό τομέα καί οἱ δεῦτερες στό ἂν οἱ πρῶτες εἶναι ἐπικρατέστερες στό γεωργικό τομέα καί οἱ δεῦτερες στό βιοτεχνικό, εἶναι τελικῶς κοινές καί στοὺς δύο, μέ διαβαθμίσεις βέβαια, σχετικές πάντοτε, καθὼς ἡ ὀικιοτεχνία ἐξυπηρετεῖ γενικῶς καί μέ πάγιο τρόπο καταναλωτικές ἀνάγκες τῆς ὀικογένειας καί δέν εἶναι σέ ὅλες τίς περιπτώσεις προσανατολισμένη στήν κατασκευή προϊόντων προορισμένων γιά τήν ἀγορά. Τοῦτο εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανές στήν ὑφαντουργία μέ τά προϊόντα τῆς ὁποῖας καλύπτονται στοιχειώδεις ἀνάγκες τῶν ἀτόμων, χωρίς νά ὑποχρεῶνται νά περάσουν ἀπό τήν ἀγορά.

Ἐνα μέρος τῶν ἀνταλλαγῶν γίνεται χωρίς τή μεσολάβηση τοῦ χρήματος, μερικῶς τουλάχιστον, ὅπως συμβαίνει μέ τήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας ἀλλά καί πολλῶν ὑπηρεσιῶν, μάλιστα τῶν στρατιωτικῶν: ἀκόμη, ἡ παροχή φυσικῶν ἀγαθῶν μπορεῖ νά ἀποπληρώνεται μέ φυσικῆς ἐπίσης ἀξίες, ὅλες ὅμως οἱ συναλλαγές τοῦ τύπου αὐτοῦ δέν ἐργιωθίζονται σέ ἕνα σύστημα ἀνταλλαγῶν σέ εἶδος, κλειστό καί προορισμένο στήν ἐξυπηρέτηση καί μόνο ἄμεσων καταναλωτικῶν ἀναγκῶν. Ὅρισμένοι ἀπό τοὺς συμβαλλόμενους ἀποβλέπουν στήν τοποθέτηση τῶν εἰδῶν πού προσπορίζονται, ἐναντι τῆς προσφορᾶς ἄλλων ἢ καί τῶν ἰδίων εἰδῶν, σέ ἕνα ἀγοραῖο σύστημα ἀνταλλαγῶν πού ἔχει ὡς κοινὸ παρονομαστή τό χρήμα, μετατρέποντας ἔτσι τά εἶδη αὐτά σέ ἀνταλλακτικές ἀξίες. Ἡ ὀικονομία συνεπῶς εἶναι δυ-

αδική, τόσο γιατί παράγει συγχρόνως άμέσως χρηστικές και ανταλλακτικές αξίες, όσο και γιατί στο ανταλλακτικό πεδίο στηρίζεται συγχρόνως στα φυσικά και χρηματικά Ισοδύναμα. Είναι αυτονόητο ότι δέν είναι δυνατό να διαχωριστεί σε μία φυσική και σε μία χρηματική οικονομία: πρόκειται για ένα σύνολο όπου όλες οι οικονομικές λειτουργίες διαπλέκονται με διαφορετικού βαθμού συνοχές αλλά και με διαφορετικού βαθμού έκτατικές συναρθώσεις. Τό πεδίο των ανταλλαγών που υπακούουν στο γενικό Ισοδύναμο, που είναι τό χρήμα, είναι ευρύτερο και συνεκτικότερα διαρθρωμένο από τό πεδίο της αυτοκαταναλωτικής οικονομίας: καθώς όμως ή αυτοκατανάλωση δέν είναι ποτέ ό σκοπός της οικονομίας που μās άφορά, καθώς με άλλα λόγια ή συνολική οικονομία δέν συντίθεται από επιμέρους αυτόνομες παραγωγικές μονάδες, ό αυτοκαταναλωτικός τομέας συνυπάρχει με ένα πλεόνασμα που τελικώς μεταφέρεται στην έκτατικά ευρύτερη σφαίρα των συναλλαγών, δηλαδή στην αγορά. Έτσι τό εύρος των παρατηρήσεων που χρειάζεται να κάμουμε για να δείξουμε τούς μηχανισμούς οι οποίοι διέπουν καθεμιά από τις μορφές της οικονομίας δέν είναι ένιατο: ή γεωγραφία των μορφών της οικονομίας άποκτά τή μέγιστη συνεκτική και αλληλοκαθοριζόμενη έκταση στη σφαίρα των ανταλλαγών, δηλαδή στη γεωγραφία της εμπορικής διακίνησης. Τό ίδιο συμβαίνει και ως προς τούς χρόνους της οικονομίας.

Οί επαναλαμβανόμενοι χρόνοι της οικονομίας

Ό χρόνος της οικονομίας δέν είναι ένιατος ούτε μετριέται με τό ίδιο μέτρο για όλους τούς τομείς της και για όλες τις μορφές που παίρνει ή διακίνηση των αγαθών: ή αγροτική οικονομία υπακούει στην περιοδικότητα των συγκομιδών; στη σφαίρα όμως των συναλλαγών ό οικονομικός χρόνος είναι ταυτόχρονα συνεχής και περιοδικός, γιατί δίπλα στην καθημερινή αγορά λειτουργεί και μία άλλη περιοδική, εβδομαδιαία ή ετήσια. Η περιοδική αγορά δέν σημαίνει ότι δέν υπάρχει ή καθημερινή, αλλά ότι ή πρώτη έχει μεγαλύτερη από τή δεύτερη ένταση, ως προς τό πλήθος και τή σύνθεση των συναλλαγών: σημαίνει επίσης μία διέγερση της αγοράς, καθώς στην περιοδική, τό ετήσιο εμπορικό πανηγύρι ή τό εβδομαδιαίο παζάρι, συγκλίνουν πολλοί συμβαλλόμενοι διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης. Συμβαίνει ωστόσο όρισμένοι από τούς ανθρώπινους συντελεστές της αγοράς να προέρχονται από σημεία με άσθενή και άσυνεχη αγορά, όπως οι χωρικοί που έρχονται στο παζάρι ενός πολισματος για να αγοράσουν και να πωλήσουν. Πέρα όμως από τούς επαναλαμβανόμενους χρονικούς σταθμούς της οικονομίας υπάρχουν άλλοι, είδοποιοί αυτοί, που διακρίνουν τό μακρότερο χρόνό της οικονομίας και τόν περιοδολογούν.

Οί είδοποιοί χρόνοι

Αυτοί οι είδοποιοί χρόνιοί σταθμοί υπακούουν σε μείζονες μεταβολές που άφορούν τόν ίδιο τόν τρόπο της παραγωγής ή σε συγκυρίες που επιφέρουν τήν αναδιάταξη του πλέγματος των οικονομικών αξιών, αναδιάταξη που άφορά τό μέγεθος των συναλλαγών, τις κατευθύνσεις που παίρνει ή εμπορική διακίνηση, τή μεταβολή της θέσης του κάθε εμπορεύματος στην ιδεατή πυραμίδα της δομής του εμπορίου. Ός προς τις μείζονες μεταβολές που άφορούν τόν τρόπο παραγωγής ή αγροτική και κτηνοτροφική οικονομία που μελετούμε δέν έχει να δείξει είδοποιούς σταθμούς, όσο και αν στη διάρκεια των αιώνων σημειώθηκαν άλλες τόση συλλογική φυσιογνωμία των καρπωτών του πλεονάσματος όσο και στον έλεγχο του κύριου μέσου παραγωγής, δηλαδή της γης: ό μηχανισμός σύμφωνα με τόν όποιο πραγματοποιείται και κατανέμεται ή παραγωγή παραμένει ό ίδιος και συνίσταται στην οικογενειακή εκμετάλλευση μίας γης στην παραγωγή της όποιας έχει δικαιώματα τό Δημόσιο ή ένας άπόλυτος ή υπό όρους ιδιοκτήτης που μπορεί να είναι ή ίδια ή σουλτανική αρχή, μία θρησκευτική συλλογικότητα κι ακόμη ένας ιδιώτης που δέν χρησιμοποιούν μισθωτούς και πρόσκαιρους άγροργάτες, αλλά μόνους αυτοπαραγωγούς, σε πολλές περιπτώσεις συγκυρίου των έδαφών που καλλιεργούν οι ίδιοι, οι πρόγονοί τους και οι απόγονοί τους.

Οί συγκυρίες

Άντίθετα, οι επιπτώσεις των συγκυριών είναι άπολύτως αίσθητες στη σφαίρα των συναλλαγών, πρωτίστως εκείνων που άφορούν τό έξωτερικό εμπόριο: οι συγκυρίες που επηρεάζουν τή σφαίρα αυτή είναι τόσο πολιτικές όσο και οικονομικές και συνήθως οι δύο μαζί άλληλένδετες: ή κλιματική συγκυρία που κατ' έξοχήν επηρεάζει τήν αγροτική οικονομία αλλά και τήν έσωτερική αγορά, χωρίς ωστόσο να συνεπάγεται είδοποιές χρονικές τομές, αντανακλάται επίσης στην ευρύτερη σφαίρα των συναλλαγών και φτάνει να καθορίζει τό μέγεθος όρισμένων απ' αυτές, συγκεκριμένα τή διακίνηση των δημητριακών στο κύκλωμα του εξαγωγικού εμπορίου. Είναι ωστόσο προβληματική ή άνίχνευση είδοποιών χρονολογικών τομών όφειλόμενων στη συγκυρία, ικανών να περιοδολογήσουν τό σύνολο της οικονομίας και μάλιστα εκείνη που άφορά τούς κατακτημένους. Έτσι, αν είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε εύκρινεις φάσεις στο έξωτερικό εμπόριο και στο σύνδρομό του, που είναι οι μεταφορές, ιδιαίτερες οι θαλάσσιες, δέν είναι δυνατό οι φάσεις αυτές να συνδεθούν με αντίστοιχες στο πεδίο της αγροτικής οικονομίας, όσο και αν στον τομέα αυτό γίνεται αίσθητή και κάποτε καθοριστική ή επίπτωση της ανταλλακτικής οικονομίας στη σύνθεση των καλλιεργειών, όπως ένδεικτικώς συμβαίνει με τήν επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας, κυρίως κατά τόν ιζ' αιώνα στις βενετικές κτήσεις του Ιονίου, λόγω της αύξημένης έξωτερικής ζήτησης. Οι με-

ταβολές όμως αυτές στη σύνθεση των καλλιεργειών με τις αναπόφευκτες συνέπειές τους ως προς τον εκχρηματισμό των αγροτικών οικονομιών αναδιατάσσουν μάλλον ύφισταμενα συστήματα κατοχής του εδάφους παρά δημιουργούν νέους θρους ιδιοκτησίας και καλλιεργητικών σχέσεων: στο παράδειγμα που μνημονεύσαμε, δηλαδή στη διάδοση της σταφιδοκαλλιέργειας, έχουμε μόνο μία επέκταση των έμφυτευτικών σχέσεων σε όρισημένη τοπική κλίμακα, επέκταση δηλαδή ενός συστήματος που ίσχυε ήδη, και συγχρόνως χρηματικές εισροές που άφηναν όμως ανέπαφο τό σύστημα των σχέσεων έργασίας, στο οποίο ή άμοιβή της με χρήμα περιορίζεται αποκλειστικώς στην έποχική έργασία, χωρίς να την καλύπτει ολοκληρωτικά. Η άργόρρυθμη αγροτική οικονομία γνωρίζει μόνο τοπικά περιορισμένες εντάσεις, άπτότοκες των καλλιεργητικών εξειδικεύσεων που προκαλεί ή έξωτερική ζήτηση και τις όποιες άποροφά και έκτονώνει τό συνολικό ύφιστάμενο οικονομικό σύστημα, ό κυρίαρχος τρόπος παραγωγής.

Η κλίμακα των περιοδολογήσεων Αυτό του τελευταίου ή περιοδολόγηση έκφεύγει από τά χρονολογικά σημεία που όρίζουν την κατάκτηση και την άρση της. Είναι άυτονόητο ότι όταν μιλάμε για κατακτημένες κοινωνίες, ή χρονολογία της πολιτικής ιστορίας επιβάλλεται τόσο ως προς τά έναρκτηρία όσο και τά καταληκτηρία όρια της ιστορίας τους, γιατί και τά δυό προσδιορίζουν την οικονομική φυσιογνωμία των κατακτημένων, μολονότι τουτό δεν είναι άυτονόητο για τον προσδιορισμό της συνολικής οικονομίας στην όποια άνήκουν. Άλλά οι ίδιες άκόμη χρονικές στιγμές της κατάκτησης και της άρσης της δεν είναι ταυτόσημες σε όλα τά ανθρώπινα περιβάλλοντα στα όποια εδραιώνεται. Πρόκειται συνεπώς για ουσιώδεις και διαφορετικής διάρκειας χρονικές περιόδους από τή σκοπιά της συνολικής ιστορίας, για συμβατικές όμως χρονικές όριοθετήσεις από τή σκοπιά μιας οικονομικής ιστορίας που θα ήθελε να ύπακούει άποκλειστικά στις χρονικότητες της οικονομίας: ωστόσο, ή τελευταία δεν είναι άποσπασίμη από τά ύποκειμένα της που τή βιώνουν ή την πραγματοποιούν μέσα σε γενικότερους, δηλαδή πολιτισμικούς και πολιτικούς; άρα γενικώς κοινωνικούς, θρους. Στο μέτρο όπου τά είδοποιά χρονικά όρια αναζητούνται εκεί όπου τό κοινωνικό διαπλέκεται κατά τά στάδια των μεταβολών του με τό οικονομικό, χωρίς οι δικές του μεταβολές να ανακύπτουν από τις αντίστοιχες του οικονομικού, δεν είναι άυτονόητο ότι αυτά τά είδοποιά χρονικά όρια είναι ταυτόσημα και στις δυό κοινωνίες, τήν κοινωνία των κυρίων και τήν κοινωνία των ύποτέλων: για τήν όθωμανική κοινωνία, ή κυριολεκτικότερα για τό έξουσιαστικό της σύστημα, ό αρχόμενος ις' αιώνας μπορεί να σημαδεύει μία μετάβαση από ένα συγκεντρωτικό σύστημα σε ένα περισσότερο έκκεντρο και άκόμη τήν

άπαρχή μιας διαδικασίας παθητικότερης ένσωμάτωσης από πριν σε μία ήγεμονική οικονομία, έκείνη των δυτικών χωρών μπορεί άκόμη να σημαίνει τήν άνακοπή μιας δυναμικής, της επέκτασης μέσω των κατακτήσεων, που ήταν συγχρόνως γενεσιουργός των οικονομικών προύποθέσεων της τροφοδότησης ενός έξουσιαστικού συστήματος. Όλα όμως αυτά δεν έχουν ως συνέπεια τήν άλλαγή των συνολικών θρων ύπαρξης των κατακτημένων κοινωνιών παρά στο μέτρο όπου οι αναπτυσσόμενες σχέσεις με τή δυτική και κεντροευρωπαϊκή άγορά προσφέρουν στους ύποτέλους ένα διευρυμένο πεδίο οικονομικής δραστηριότητας ή στο μέτρο όπου ή άποσταθεροποίηση του κεντρικού οικονομικού έλέγχου συνεπάγεται κατά τόπους μία σχετική συγκέντρωση της γής με άμεσο παρεπόμενο τήν επέκταση των πηγών που έξασφαλίζουν γαιοπροσόδους, χωρίς τουτό, καθώς σημειώσαμε, να εκχρηματίζει τις έργασιακές σχέσεις.

Έτσι, για τον πρωτογενή και συγχρόνως κύριο τομέα της οικονομίας δεν ύπάρχουν ίσχυρά τεκμήρια που θα έπειθαν ότι είναι επιδεικτικός περιοδολόγηση που θα κάλυπταν τό σύνολό του και όχι μόνο όρισμένες μερικεύσεις του, τοπικές ή καλλιεργητικές. Άυτές οι τελευταίες παρουσιάζουν στη μικρή κλίμακα είδοποιούς χρόνους είτε γιατί ήτοι βρισκόμαστε μπροστά σε μία άλλαγή της σύνθεσης των καλλιεργειών με σύνδρομο τον κάθετο εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας είτε γιατί ή άλλαγή αυτή συνδέεται με τήν ένταξη που κύριο ή σημαντικό όγκο των αγροτικών προϊόντων στην ευρύτερη και μάλιστα διεθνή άγορά. Για παράδειγμα, ή επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας συνεπάγεται τήν ύποχώρηση της καλλιέργειας των δημητριακών και τήν άνατροπή της διατροφικής έπάρκειας στην τοπική κλίμακα, ενώ παραλλήλως εκχρηματίζει τήν οικονομία και εντάσει τά προϊόντα στο κύκλωμα του έξωτερικού έμπορίου, στο οποίο άλλωστε όφείλεται ή άνατροπή της δομής των καλλιεργειών. Στην περίπτωση αυτή πραγματικά ή ανταλλακτική οικονομία προσδιορίζει τήν αγροτική παραγωγή και τήν ύποτάσει στους δικούς της χρόνους, αλλά ή έξάρτηση αυτή δεν είναι γενικεύσιμη στο σύνολο του πρωτογενούς τομέα: οι περιοδολογήσεις, συνεπώς, που είναι δυνατό να ίσχύουν στο πεδίο της ανταλλακτικής οικονομίας, και ίδιως σε έκείνο του έξωτερικού έμπορίου, δεν είναι μεταφερτές στον τομέα της αγροτικής οικονομίας στο σύνολό του. Τό ίδιο ίσχύει και για τις χρονικές τομές που συμβαίνουν στο πεδίο των δημοσίων οικονομικών με τή γενικευση της ένουκίας των δημοσίων προσόδων.

Η πρακτική αυτή είναι παλαιά και συνήθης κατά τον ις' αιώνα, αλλά με τή μορφή της ισόβιας ένουκίας ή πρακτική αυτή διαδίδεται κατά τον ιη' αιώνα: συνεπάγεται μία άνακατανομή του πλεονάματος και κινητοποιεί στρατηγικές των κεφαλαίων που στρέφονται στις κερδοσκοπικές δυνατότητες που προσφέρει ή άνάληψη από ιδιώτες της είσπραξης των φόρων.

Στις επιχειρήσεις αυτές παίρνουν κυρίως μέρος όσοι ανήκουν στο εξουσιαστικό σύστημα, επωφελούνται όμως, καθώς έχουμε παρατηρήσει, και οι ύποτελείς. Ωστόσο, οι μεταβολές ή οι ανακατατάξεις στο φορολογικό σύστημα μπορεί να γίνονται ελδοποιές χρονικές στιγμές του ίδιου και ακόμη να χαρακτηρίζουν διαδικασίες οικονομικής προαγωγής στο εσωτερικό του ήγεικου τμήματος της κοινωνίας, δέν περιοδολογούν όμως τήν ὅλη οικονομία και πολύ περισσότερο τόν κυρίαρχο τομέα της.

Οί χρόνοι τής δημογραφίας Οί φάσεις στις οποίες είναι δυνατό να διακριθεῖ ἐμμέσως ἡ δημογραφική κίνηση, μέ τήν ἐμφανή ἀλλά ὄχι σταθμισμένη κρίση του ἰζ' αἰώνα, δέν προσφέρονται στήν κατάστροφωση μίας περιοδολόγησης πού, ἀποδεσμευμένη ἀπό τό δημογραφικό πεδίο, θά διαπλεκόταν μέ τήν κίνηση και τή φυσιογνωμία τής οικονομίας: οί τεκμαιρόμενες πληθυσμικές συρρικνώσεις και ακόμη οί ἀντίρροπες κινήσεις του πληθυσμοῦ δέν φαίνεται ὅτι ἐπηρεάζουν ἰσόμετρα τά δημόσια οικονομικά και τήν ἀγροτική οικονομία πού συνεχίζει νά κρατᾶ τίς παλαιές τής ἰσορροπίες παρά τίς πιθανές ἀλλά ὄχι και αὐτονόητες ἀνακατατάξεις πού ἐνδεχομένως συνέβηκαν ὡς πρὸς τόν ἔλεγχο τής γῆς. Μιά ἀπό τίς ἐνδείξεις γιά τίς ἀνακατατάξεις αὐτές θά ἦταν οί μαρτυρημένες πωλήσεις γαιῶν πρὸς ἰκανοποίηση τής φορολογικῆς ὑποχρέωσης πού ἦταν πιθανό νά εἶχε διογκωθεῖ στό ἀτομικό ἐπίπεδο και λόγω τής πληθυσμικῆς συρρικνώσεως πού συνεπαγόταν τήν ἐπιβάρυνση του πραγματικοῦ πληθυσμοῦ μέ τήν κατανομή ἑνός φόρου ἐπιδικασμένου σέ προηγούμενες εὐμενέστερες δημογραφικές συνθήκες: ἡ ἀδυναμία ὁμως τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν νά ἀνταποκριθοῦν στή φορολογική ὑποχρέωση μέ συνακόλουθο τήν πώληση τῶν γαιῶν τους ἀποτελεῖ μιά σταθερά και δέν εἶναι δυνατό νά συσχετισθεῖ θετικά μέ τή μείωση του πληθυσμοῦ. Ὅπως και στις ἄλλες περιπτώσεις, ἡ δημογραφική κίνηση δέν εἶναι δυνατό νά ἀναχθεῖ σέ εἰδοποιό χρονικότητα του οικονομικοῦ: ἡ συνολική οικονομία μέ τήν ὑπαρξη ἑνός μεγάλου αὐτορρυθμιζόμενου τομέα, δηλαδή του ἀγροτικοῦ, εἶναι σέ θέση νά ἐκτονώνει τήν ἐντοπισμένη μᾶλλον, δημογραφική κρίση γιά τόν προφανή λόγο ὅτι ἡ οικονομία αὐτή δέν ἔχει ἰσχυρές κάθετες συνοχές πού θά προκαλοῦσαν αὐτοματικές ἀντιδράσεις ἀπό τό ἕνα στό ἄλλο πεδίο πού εἶναι μιά τή συνθέτανε. Τά μὴ ἀγροτικά καταναλωτικά κέντρα, δηλαδή οί πόλεις, δέν ἀσχοῦν πιέσεις στόν ἀγροτικό τομέα ἰανές νά μεταφέρουν σ' αὐτά τή δική του δημογραφική κρίση, γιατί τό δημογραφικό βάρος τῶν κέντρων αὐτῶν ὑπολείπεται ἀπό τό ἀντίστοιχο τής ὑπαίθρου σέ σημεῖο ὥστε τό ἀγροτικό πλεόνασμα, παρά τή δημογραφική κρίση τής ὑπαίθρου, νά μπορεῖ νά ἀνταποκρίνεται στις δικές τους καταναλωτικές ἀνάγκες. Μέ τούς ὅρους αὐτούς μιά πληθυσμική συγκέντρωση τῶν διαστάσεων τής Κωνσταντινούπολης μπορεῖ, σέ

ἐποχές δημογραφικῆς κρίσεως ἢ ἀποδιάρθρωσεως τῶν ἰσορροπιῶν τής ὑπαίθρου, νά γίνεται τόν ἰζ' αἰώνα κατάφυγιο τῶν ἀποσταθεροποιημένων πληθυσμῶν τής τελευταίας.

Ἡ ἑτερότητα τῶν χρονολογικῶν κριτηρίων

Τά πεδία τής οικονομίας και ἐπίσης ὅσα διαπλέκονται μ' αὐτή ἔχουν τούς δικούς του τό καθένα χρόνους πού, παρά τίς διασταυρώσεις, δέν ἀνάγονται σέ ἕνα γενικό χρόνο: τοῦτο ἀφελεται ὡς ἕνα βαθμό στήν ἐφαρμογή διαφορετικῶν κριτηρίων γιά τήν περιοδολόγηση του κάθε πεδίου. Ὁ ἀγροτικός τομέας καθορίζεται σέ σχετικό βαθμό ἀπό τήν ἀνελαστικότητα τής τεχνολογίας ἡ ὁποία τό μόνο πού εἶναι δυνατό νά ἐπιτρέπει εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐφαρμογή τῶν δοσμένων και σταθερῶν δυνατοτήτων τής: ἐγγειοβελτιωτικά ἔργα, ἀρδευση, ἐπάρκεια ἐλκτικῆς δύναμης, λίπανση, πότισμα, βελτίωση τῶν ἐργαλείων. Ὅλες αὐτές οί δυνατότητες χρησιμοποιοῦνται μέ ἀποκλίσεις πάντοτε, χωρίς ὁμως νά μεταβάλλουν τή γενική φυσιογνωμία του τοπλοῦ μέσα σέ διακριτές χρονικές φάσεις πού θά συνεπάγονταν τή διαφοροποίηση τής χρονολογίας. Κυρίως ὁμως ὁ ἀγροτικός τομέας καθορίζεται ἀπό τή διαιώνιση, ὅπως ἔχουμε σημειώσει, τῶν σχέσεων ἐργασίας και τῶν τρόπων κατοχῆς του ἐδάφους: ὁ ἐκχρηματισμός του μέσω τής ἐμπορευματοποίησης, και τής ἐπίπτωσῆς τής στήν ἀναδιάταξη τής σύνθεσεως τῶν καλλιεργειῶν, δέν συνεπιφέρει τήν ἀλλαγὴ ἀλλά ἀντιθέτως τή διαιώνιση τῶν ἰδίων σχέσεων, σέ τρόπο ὥστε ἡ μερικὴ ἔνταξη τής ἀγροτικῆς οικονομίας στήν ἐμπορευματική νά μὴ συνεπιφέρει παρά περιορισμένες μεταβολές στή δομὴ τής πρώτης. Γιά τό λόγο αὐτόν οί χρονικότητες τής ἐμπορευματικῆς οικονομίας δέν ὑποτάσσονται σ' αὐτές ἐκεῖνες τής ἀγροτικῆς. Τό ἴδιο ἰσχύει και γιά τή χρονικότητα τής κτηνοτροφικῆς οικονομίας σέ συνάρτηση μέ τή διασύνδεσή της μέ τή βιοτεχνική παραγωγή, ἰδίως τήν ὑφαντουργία.

Στό πεδίο τής ἐμπορευματικῆς οικονομίας οί ποσοτικές μεταβολές, τόσο στό ἐπίπεδο τῶν διακινούμενων ἀξιών ὅσο και στό ἐπίπεδο του ἀνθρώπινου δυναμικοῦ πού κινητοποιεῖ, οί μεταβολές και ἴσως περισσότερο οί πυκνώσεις στά ἐμπορικά δρομολόγια διαδραματίζουν εἰδοποιό ρόλο ἰσχυρότερο ἀπό ἐκεῖνον πού ἀνάλογες, ὄχι ὁμως τής ἴδιας ἔντασεως, μεταβολές διαδραματίζουν στόν κόσμο τής ἀγροτικῆς καλλιέργειας και τής κτηνοτροφίας. Ἡ ἐμπορία στήν οὐσία τής δέν ἀλλάζει ὅσο και ἂν διαδίδονται ὁρισμένες τεχνικές, ὅπως ἡ συναλλαγματική ἢ πυκνώνουν ἄλλες, ὅπως οί ἐμπορικές ἐταιρεῖες: ἀλλάζουν τά ἀνθρώπινα ὑποκείμενα τής και συγχρόνως οί ρόλοι τους, ὑποκείμενα πού, μέ ἰδιαίτερη ἔνταση τόν ἰζ' αἰώνα, εἶναι οί κατακτητῆται. Αὐτές οί ἀλλαγές καθορίζουν τίς χρονικότητες σέ μιά σφαῖρα ἀνταλλαγῶν θεωρημένη ἀπό τή σκοπιά τῶν ὑποτελῶν.

Ἡ μεταφορὰ κεφαλαίων Συμπεριφορές περιγράψιμες ὡς κατὰ κύριο λόγο οἰκονομικές δέν προσφέρονται σέ συνολικές περιοδολογίες: μιὰ οἰκονομία ὅπου ἡ ἔμπορὰ τῶν ἀνεπεξέργαστων γεωργικῶν ἢ κτηνοτροφικῶν προϊόντων συμβαδίζει μὲ τὴν ἔμπορὰ τῶν ἐπιπέδο τῶν ἐπεξεργασμένων, προϊόντων εἶναι ἐπιόμενο νά θέτει σέ θεωρητικό ἐπίπεδο τὸ ἐνδεχόμενο τῆς μεταφορᾶς «κεφαλαίων», ἢ πῶ οὐδέτερα χρηματικῶν διαθεσιμότητων ἀπὸ τὸν ἕναν τομέα στὸν ἄλλο, μεταφορὰ γιὰ παράδειγμα κεφαλαίων προσερχόμενων ἀπὸ τὸν ἀγροτικό τομέα ἢ τίς ἔμπορικές δραστηριότητες στὴ βιοτεχνία: ἂν τοῦτο συνέβαινε, θὰ ἦταν λογικό νά ἀναζητηθοῦν οἱ συνακόλουθες χρονικές ὀριοθετήσεις ἢ ἀλλιῶς μιὰ οὐσιώδης οἰκονομική περιοδολόγησι. Ὡστόσο, στὴν πραγματικότητα τὰ φαινόμενα παρουσιάζονται μὲ διαφορετικό τρόπο: ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ βιοτεχνική παραγωγή ἔχει τὴ δική της αὐτόνομη παραγωγική διαδικασία πού εἶναι περιγράψιμη ὡς ἀπλή ἔμπορευματική παραγωγή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ βιοτέχνης κατέχει τὰ μέσα παραγωγῆς, δηλαδή τὰ ἐργαλεῖα, καὶ τίς κεφαλαιουχικές δυνατότητες πού τοῦ ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόκτηση τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ παράγει, μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς ἐξαρτημένης ἀπ' αὐτὸν ἐργατικῆς δύναμης, ἕνα προϊόν πού ὁ ἴδιος τὸ καθιστᾷ ἐμπόρευμα καὶ ὁ ἴδιος καθίσταται ἔμπορος τοῦ δικοῦ του προϊόντος: ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἐνδιαφερόμενος γιὰ τὴν ἔμπορὰ τοῦ βιοτεχνικοῦ προϊόντος παραγγέλλει τὴν κατασκευὴ του προμηθεύοντας τίς πρώτες ὕλες στὸν κατασκευαστὴ του, ὁ ὁποῖος ἔτσι δέν ἔχει ἄλλον ἀγοραστή παρά τὸν παραγγελιοδότη. Στὴ δευτέρη περίπτωση τὸ ἔμπορικό κεφάλαιο ἐπενδύεται στὴ βιοτεχνική παραγωγή περιρρίζοντας συγχρόνως τὰ ὄρια τῆς αὐτόνομης συμμετοχῆς τῆς στήν ἀγορὰ: τὸ ἔμπορικό κεφάλαιο δέν στρέφεται πρὸς τὴ βιοτεχνία γιὰ νά καταστῆ τὸ ἴδιο κεφάλαιο βιοτεχνικό καὶ νά ὑπαχθεῖ στὴν οἰκονομική λογική τῆς παραγωγῆς ἐμπορευμάτων μέσω ἐμπορευμάτων δηλαδή στὴ βιομηχανική καπιταλιστική λογική, ἀρα δέν μετατρέπει τοὺς ὄρους τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δέν δρᾷ μὲ τρόπο διαφοροποιητικό, συνεπῶς δέν προσφέρεται στὴ δημιουργία μιᾶς νέας χρονικῆς ποιότητας. Οἱ ἔμποροι προσφέρουν πρώτες ὕλες στὴ βιοτεχνία ὄχι γιὰ νά γίνουν οἱ ἴδιοι βιοτέχνες ἀλλὰ γιὰ νά ἔμπορευτοῦν τὸ βιοτεχνικό προϊόν σέ μιὰ ἀγορὰ πού δέν εἶναι πάντα προσιτὴ στὸ βιοτεχνικό παραγωγὸ καὶ μὲ προσδοκώμενες τιμές διαφορετικές, δηλαδή ὑψηλότερες, ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἰσχύουν στὴν ἀγορὰ στήν ὁποία συμμετέχει ὁ βιοτέχνης ὡς ἔμπορος τῶν προϊόντων του.

Ἡ γεωγραφία τοῦ οἰκονομικοῦ τομέα τὸν ἐξετάζουμε σέ μιὰ ἔκταση πού συμπιέζει ἀδρομερῶς μὲ τὰ σημερινὰ ὄρια τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, ἐνῶ τὸν κόσμον τοῦ ἐμπορίου τὸν

βλέπουμε σέ ἕνα χώρο πού τὴν ξεπερνᾷ: τὰ ἀκράια του σημεῖα τὰ καθορίζουν οἱ θαλάσσιες καὶ οἱ χερσαίες διακινήσεις τῶν μεγάλων ἀποστάσεων καὶ οἱ τόποι ὑποδοχῆς τῆς μετανάστευσης, ἡ κυκλοφορία μὲ δύο λόγια ἀγαθῶν καὶ ἀνθρώπων. Ὅχηματα τῆς κυκλοφορίας αὐτῆς εἶναι τὰ καραβάκια καὶ τὰ πλοῖα καὶ γιὰ τὴ χερσαία κυκλοφορία ἡ ταχύτητα καθορίζεται ἀπὸ τὸ βηματισμὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ὑπόζυγιων: γιὰ νά μεταβληθοῦν οἱ ταχύτητες καὶ νά γίνουν μὲ λιγότερους σταθμούς οἱ διαδρομές, θὰ χρειαστεῖ νά ἀρχίσει τὸν προχωρημένο 19' αἰῶνα ἡ κατασκευὴ τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καὶ στὴ θάλασσα νά πάρουν τὴ θέση τῶν ἱστιοφόρων τὰ ἀτμόπλοια. Μὲ τὴ μεταβολὴ τῆς ταχύτητας ἀλλάζουν καὶ οἱ τοπικές κλιμακώσεις τοῦ ταξιδιοῦ, οἱ σταθμοὶ, ἀκόμη καὶ ὁ ρόλος τῶν νησιῶν ὡς πρὸς τίς διαδρομές τῶν πλοίων: πρόκειται γιὰ μεταβολές πού συνεπάγονται τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἐδραίωση μιᾶς εἰδοποιοῦ χρονικότητας πού θέτει ἕρμα στὴ μακράωνη κυκλοφορία μὲ τοὺς σταθεροὺς ρυθμοὺς πού κυριαρχοῦσαν στὴν ἔμπορική διακίνηση. Συνεξετάζονται μ' αὐτὴ καὶ τὴν περιοδολογοῦν: ἔτσι ὁ χρόνος τῆς εἶναι στὸ βιβλίο αὐτὸ μακρότερος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τὸν ὑπερβαίνει.

Οἱ παραγωγικές μονάδες τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου πού εἶναι συγχρόνως μονάδες οἰκιστικές, τὰ χωριά, δέν ἀποτελοῦν ἕνα καλλιεργητικό συνεχές παρά στὸ μέτρο ὅπου τὸ ἐπιτρέπει ἡ μορφή τοῦ ἐδάφους: γιὰ νά καταστοῦν οἰκονομικὸ συνεχές χρειάζεται νά κυκλοφοροῦν τὰ προϊόντα πού καλλιεργοῦνται σ' αὐτές, τὸ χρῆμα στὸ ὁποῖο καταλήγουν νά μεταμορφώνονται. Στὴν κυκλοφορία τῶν προϊόντων συμμετέχουν λιγότερο ὅσοι τὰ παράγουν καὶ περισσότερο ὅσοι παρεμβάλλονται ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ στίς ἀγορές, δηλαδή οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ἐνδιάμεσοί τους: τῶν πρώτων ἡ ἀκτίνα διακίνησης εἶναι περιορισμένη καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν πλησιέστερη ἀγορὰ, μόνιμη ἢ περιοδική. Ἔβναι συνεπῶς περιορισμένη ἡ γεωγραφία τους πού τὰ ὄρια τῆς διευρύνονται μόνο ὅταν ἀντὶ γιὰ προϊόντα προσφέρουν τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη καὶ τὴ μεταφέρουν σέ μεγάλες ἀποστάσεις διασχίζοντας στεριές καὶ θάλασσες: ἀκόμη ὅταν ἀντὶ γιὰ τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη μεταφέρουν τὰ κοπάδια τους πού οἱ ὄροι τῆς φύσης δέν ἐπιτρέπουν τὴ μόνιμη ἐγκατάστασή τους στὸν ἴδιο χώρο. Ἡ γεωγραφία ὡς βάθος καὶ δυνατότητα τοῦ οἰκονομικοῦ εἶναι μεταβλητὴ γιὰ καθένα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπινους συντελεστές του. Γιὰ κανέναν ὡστόσο δέν γίνεται ἕνα οἰκονομικὸ συνεχές, δηλαδή μιὰ ἐνιαία ἀγορὰ: οἱ ὄροι τῆς ἀνταλλαγῆς καθορίζονται ἀπὸ διαμεσολαβήσεις πού ἀντιστοιχοῦν σέ πολυάριθμες ἀγορές στίς ὁποῖες δέν εἶναι δυνατὴ ἡ συμμετοχή, σέ ὅλες τους τίς φάσεις, ὅλων τῶν συντελεστῶν τῆς οἰκονομίας, μέρος τῶν ὁποίων, δηλαδή τὸ σύνολο τῶν ἄμεσων ἀγροτικῶν παραγωγῶν, βλέπει τὸ προϊόν τους νά περνᾷ στὴν ἀγορὰ μὲ ἐξωοικονομικές διαδικασίες, ὅπως ὅλες ἐκεῖνες πού μέσω τῆς φορολογίας ἢ τῶν γαιοπροσόδων

καριστοῦν ἐμπόρευμα ἓνα τμήμα τῆς παραγωγῆς ἰδιοποιούμενο χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ καμιά πράξη ἀγορᾶς· οἱ τιμές ἐπίσης διαμορφώνονται σέ ἐπίπεδα καὶ μέ τρόπους πού ἐμποδίζουν τοὺς παραγωγούς νὰ λάβουν ἐνεργητικό μέρος στή διαμόρφωσή τους. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀγορά διαμορφωμένη ἀπὸ μὴ ἰσοδύναμες ἀξίες, γιὰ μιὰ ἀγορά ἀνισῆς ἀνταλλαγῆς.

Ἡ ἀγορά διακρίνεται σέ παράλληλα καὶ ἀσθενοῦς ἀλληλοδιείσδυσης τμήματα: ἡ ἀγορά τοῦ ἀγροτικού κόσμου ὅπου ἡ αὐτοκατανάλωση περιορίζεται τῇ σύνθεσιν καὶ κυρίως τὴν ἐμβέλειά της καὶ ὅπου τὸ πλεόνασμα τὸ ἰδιοποιοῦνται μέ οικονομικούς ἢ ἐξωοικονομικούς τρόπους πολυάριθμοι ἐνδιάμεσοι· ἡ ἀγορά πού ἀποβλέπει στήν ἱκανοποίηση τῶν κατανάλωτικῶν ἀναγκῶν τῶν ἀστικῶν κυρίως πληθυσμῶν, ἡ οἰκονομία τοῦ παζαριοῦ ὅπως ἀποκλήθηκε, στή διαμόρφωση τῆς ὁποίας ἔχουν ἰδιαιτέρο βάρος οἱ θεσμικοὶ καταναγκασμοὶ καὶ οἱ περιοριστικὲς κοινωνικὲς πολιτικὲς πού ἀποκρυσταλλώνονται στὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς λειτουργίες τῶν συντεχνιῶν· ἡ ἀγορά πού ἐξυπηρετεῖ τὸ ἐξωτερικό ἐμπόριο, ἡ ὁποία, μολονότι ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, μπορεῖ νὰ ὑψίσταται ὡς πρὸς τὴν ἐμπορευματοποίηση τῶν προϊόντων ἐξαγωγῆς χάρις στήν ἀνισὴ ἀνταλλαγῆς πού ἐπικρατεῖ στὸν πρωτογενῆ τομέα, δηλαδή στὸν κύριο τροφοδότη της. Οἱ ἀγορὲς αὐτὲς ἔχουν τὴν προβολή τους στή γεωγραφία, θεωρημένη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς οἰκονομίας: ἡ συνέχεια τοῦ χώρου δέν καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἰδίων κύριων καλλιιεργειῶν ἀλλὰ ἀπὸ τίς ἀνισὲς διακινήσεις ὅσων θέτουν σέ κυκλοφορία τὰ ἐμπορευματοποιημένα προϊόντα. Πρόκειται γιὰ διακινήσεις ἱκανὲς νὰ δημιουργοῦν τοπικὲς οἰκονομικὲς ζώνες καὶ συγχρόνως νὰ συνδέουν μέ ἄμεσο τρόπο ἀγορὲς πού τίς χωρίζουν μεγάλες ἀποστάσεις, χωρὶς οἱ διασυνδέσεις αὐτὲς νὰ ἐνοποιοῦν οἰκονομικά τὸ χῶρο. Τὰ διοικητικὰ σύνορα, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια τῶν οἰκισμῶν, εἶναι συγχρόνως σύνορα οἰκονομικά καὶ σέ σχέση μέ αὐτὰ ρυθμίζεται τὸ δασμολόγιο: ὅσα ἀγαθὰ διακινοῦνται ἀπὸ μιὰ δικαστικὴ περιφέρεια σέ ἄλλη, ἀπὸ τὸ ἓνα χωριὸ στὸ ἄλλο ἢ ὅσα ἀγαθὰ φτάνουν στήν ἀγορά τῆς πόλης ὑπόκεινται σέ δασμὸ πού διαφοροποιεῖται μόνο στήν περίπτωση ἐκείνων πού ἔρχονται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐπιειράτειας. Οἱ τιμές τῶν κατὰ τόπους ἀγροτικῶν προϊόντων διαμορφώνονται κλιμακωτά, ὅπως ἄλλωστε ἰσχύει ἀπὸ παλιά μέ τὴ διαμόρφωση τῶν τιμῶν ὅσων προϊόντων περνοῦν στὸ ἐξωτερικό ἐμπόριο. Ἀκόμη, ἡ γεωγραφικὴ ἀκτίνα δράσης τῶν βιοτεχνικῶν παραγωγῶν δέν εἶναι ἀπεριόριστη καὶ κάτι ἀνάλογο ἰσχύει γιὰ τοὺς ξένους ἐμπόρους πού εἴτε ἔχουν κατανεῖμει μεταξὺ τους τὴν ἀγορά εἴτε δέν τοὺς εἶναι προστιτά ὅλα της τὰ σημεῖα. Μέ δύο λόγια τὸ χῶρο μπορεῖ νὰ τὸν διασχίζουν οἱ διακινούμενοι σέ μεγάλες ἀποστάσεις ἐμποροὶ καὶ μεταφορεῖς καὶ στή διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ τους νὰ τροφοδοτοῦν μέ ἐμπορεύματα τίς ἀγορὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες περνοῦν ἢ νὰ ἀνατροφοδοτοῦνται ἀπ' αὐτὲς, ὁ ἴδιος ὅμως

ἀποτελεῖται ἀπὸ οἰκονομικὲς νησίδες πού ἂν γίνονται σταυροδρόμια, δέν χάνουν τὴν αὐτοτελή τους ὑπόσταση.

Αὐτὸν τὸν πολὺμορφο οἰκονομικό κόσμο θέλει νὰ ἐξετάσει τὸ βιβλίον μας διακρίνοντάς τον στὶς θεματικὲς ἐνότητες καὶ στὶς χρονικὲς κατηγορίες πού προκύπτουν ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο: εἶναι ὁ κόσμος τῶν κατακτημένων μέσα στὶς παραγωγικὲς του νησίδες, στήν οἰκονομική του θέση μέσα στὸ ἐξουσιαστικό σύστημα πού ἐπέβαλε ἡ κατὰκτηση, στή διασύνδεσή του μέ τὴν εὐρύτερη σφαῖρα τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ στή συνακόλουθη μερικὴ ἢ βαθμιδωτὴ ἐνσωμάτωσή του σ' αὐτὴ εἴτε ὡς δημιουργοῦ ἀξιών εἴτε ὡς διαχειριστῆ τους.

τους. Κι αν στο γεωργό περισσέψουν λεπτά θ' αγοράση και τὰ φαουλάτα (φαγώσιμα) για τὰ παιδιά του, σά νά ποῦμε κουφέτα, ζαχαρένια: [...] Είναι όμως και γεωργοί που τό βαροῦν ὄξω με τὰ λεπτά που παίρνουν: Παζάρι εἶναι, σου λέει ἕνας. Συντροφεύει και με κανένα χωριανό του και τό ζάφτου, μιά δυό δικάδες κρασάκι. Ζεσταίνονται τὰ αἷματα και τό παίρνουν σιγανά-σιγανά πρώτα, μά και στήν ἀπάνω σκάλα ὕστερα. Και τότε δέν τόχουν για τίποτα νά καλέσουν και τὰ νταούλια, νά κάμουν σωστό τό πανηγύρι. Νά τό κάψουν, για νά θυμούνται»¹⁴⁵

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΑ

Η ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Οι διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές προσεγγίσεις που προηγήθηκαν κείμενό τους με τούς σταθερούς αλλά όχι και ὁμοιογενείς γενικούς χαρακτήρες της: σταθεροί χαρακτήρες, γιατί αντιπροσωπεύονται σε ὄλο τό χρονικό εὔρος της παρατήρησης: ἄνομοιογενείς, γιατί ἀποδεσμεύονται ἀπό τήν κυρίαρχη οἰκονομία, τήν ὁποία ἔχουν ὡς συνεχές ἐφαλτήριο, και ἀποκτοῦν τή δική τους οἰκονομική και κοινωνική φυσιογνωμία. Ἔτσι, δίπλα στή μοτονοτονα τῶν ἀγροτικῶν ἔργων, στά ὁποία ἐπιδίδεται τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ, ὑπάρχουν ἄλλες και κάποτε παράλληλες δραστηριότητες, ἡ ἐμπορία, οἱ μεταφορές, χερσαῖες και θαλάσσιες, οἱ βιοτεχνικές δραστηριότητες, οἱ χρηματιστικές πρακτικές, συνδυασμένες με τίς ἐμπορικές και με τό εὐρύ πεδίο οἰκονομικής ἢ κοινωνικής ἐπένδυσης που προσφέρει ἡ δημοσιονομική πολιτική τοῦ κράτους. Κυρίαρχη οἰκονομία εἶναι ἡ ἀγροτική με ἰσχυρή κτηνοτροφική διάσταση: ἡ ἀγροτική παραγωγή εἶναι ἡ πηγή τῶν οἰκονομιῶν ζώαρκειας ἀλλά και τῶν ἀνταλλαγῶν και συγχρόνως ἡ σημαντικότερη πηγή τῶν προσόδων τοῦ Δημοσίου. Συνοψίζω.

Θεωρητικά ἡ ἀγροτική παραγωγή στηρίζεται σε μιά καλλιεργητική μονάδα, τό «ζευγάρι τοῦ ραγιά», που τήν αξιοποιεῖ ἡ οἰκογένεια τοῦ καλλιεργητή και ἐξασφαλίζει τήν αὐτοκατανάλωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Ἐξυπηρετεῖ τήν ἀναλογική φορολογία και ἀφήνει καθαρά πλεονάσματα. Στήν πραγματικότητα ἡ καλλιεργητική μονάδα αὐτῆς της ἰκανότητας, μολόντι ὑπαρκτή, ὁπωσδήποτε δέν ἀποτελεῖ τόν κανόνα. Ἐπίσης δέν ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν ἄμεσο καλλιεργητή, ἀλλά ἀποτελεῖ και τμήμα μεγαλύτερων ἐκτάσεων γῆς, τῶν ὁποίων οἱ κύριοι μπορεῖ νά ἦταν ἰδιῶτες, τό ἴδιο τό κράτος και ἡ σουλτανική οἰκογένεια, τὰ ἱερά ἐγκαθιδρύματα. Σέ ὄλες τίς περιπτώσεις φορέας τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀγροτική οἰκογένεια με διαφορετικό ὡστόσο βαθμό συμμετοχῆς στή συγκομιδή, προσδιορίζόμενο ἀπό τὰ δικαιώματα που ἔχουν στήν καλλιεργαύμενη γῆ οἱ κύριοί της, ἄτομα ἢ συλλογικότητες χωρίς ἐνιάια φυσιογνωμία.

Στό δθωμανικό δημοσιονομικό σύστημα ή οικογένεια ως φορολογική μονάδα φέρεται ως *hane*, δηλαδή σπίτι, αρχηγός τής οποίας είναι ένας ξεγγαμος: αυτός ο ξεγγαμος μπορεί νά νέμεται ένα ζευγάρι καί συνήθως μικρότερες απ' αυτό εκτάσεις, κάποτε όμως καί μεγαλύτερες. Τό οικογενειακό μόρφωμα πού υπάρχει πίσω από τή φορολογική μονάδα, τόν *hane*, είδαμε ότι δέν είναι ενιαίο. Έτσι, στην πραγματικότητα δίπλα στις απλές συζυγικές αγροτικές οικογένειες υπάρχουν καί σύνθετες, συνήθως αδελφικές μέ ή χωρίς πατέρα. Οι τύποι αυτοί τών οικογενειών είδαμε ότι συναντώνται τόσο στις περιοχές τής δθωμανικής επικράτειας όσο καί σέ εκείνες τών βενετικών κτήσεων. Αυτές οι οικογένειες πραγματοποιούν τήν παραγωγή μέ κύρια μέσα τούς άροτρες καί τό άλέτρι. Η γή αυτή παράγει διαφορετικού τύπου πρόσδοδος: στίς δθωμανικές περιοχές τό μεγαλύτερο τμήμα τους καταβάλλει στό κράτος μία αναλογική πρόσοδο σέ είδος, τή δεκάτη, τήν όποία τό τελευταίο τήν εκχωρεί μαζί μέ άλλες σέ τρίτους έναντι προσφοράς υπηρεσιών, κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά στρατιωτικών: άλλο τμήμα τών γαιών πού ανήκουν στό Δημόσιο ή στό σουλτανικό όικο γίνονται αντικείμενο εκμίσθωσης τών προσόδων τους σέ ιδιώτες, χωρίς οι τελευταίοι νά είναι υποχρεωτικά οι καλλιεργητές τους, τό αντίθετο μάλιστα. Οι πρόσοδοι αυτές είναι περισσότερο ξεγχειο παρά φορολογικού χαρακτήρα καί αντιστοιχούν σέ μεγαλύτερο κλάσμα τής συγκομιδής από εκείνο πού ισχύει στις δεκατιζόμενες γαίες: Στίς βενετικές κτήσεις καί σέ πολλές περιπτώσεις σημαντικό ως μέγιστο τμήμα τών γαιών ανήκει στά φέουδα, κατά κανόνα έδαφικά στην Κρήτη καί στην Κέρκυρα: οι καλλιεργητές τών γαιών καταβάλλουν στους κυρίους τών φέουδων τάγια ή αναλογικά τμήματα τής παραγωγής πού, τά δεύτερα, είναι καθαρές ξεγχειο πρόσοδοι, ενώ τά πρώτα είναι συνήθως απλά αναγνωριστικά δικαιώματα. Η έννοια τής γαιοπροόδου παραπέμπει στην έννοια τής κυριότητας: ώστόσο, ή έννοια τής κυριότητας είναι απολύτως σχετική καί δέν συνεπάγεται τήν αποξένωση τού καλλιεργητή από τή γή πού αξιοποιεί, τήν όποία μπορεί νά απαλλοτριώσει καί όπωσδήποτε νά μεταβιβάσει στους κληρονόμους του. Τίς σχέσεις παραγωγής πού ισχύουν στά φέουδα τίς βρίσκουμε καί στις μή φεουδαλικές γαίες είτε μέ τή μορφή τών αναγνωριστικών δικαιωμάτων είτε μέ τή μορφή τών γαιοπροόδων.

Καί στις δύο επικράτειες, δθωμανική καί βενετική, υπάρχει ισχυρή σύγκλιση ως προς τούς τρόπους πραγματοποίησης τής παραγωγής καί ιδιοποίησής τής, παρά τίς διαφορές πού εμφανίζονται στό θεσμικό πεδίο, όπου έπίσης οι αναλογίες, σέ ένα επίπεδο γενικευτικής αναφοράς, δέν είναι χωρίς έπικονα σημεία. Ός προς τήν οικονομική στρατηγική είναι όπωσδήποτε εμφανές ότι οι φεουδάρχες τών βενετικών κτήσεων διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικούς ρόλους σέ σύγκριση μέ τούς αντίστοιχους τών όμολόγων τους

τής δθωμανικής επικράτειας. Καί στις δύο επικράτειες παρατηρείται μία σύμπτωση ως προς τίς εκτιμήσεις αναφορικά μέ τούς σκοπούς στους όποιους θά πρέπει νά αποδίδει ή αγροτική οικονομία: πρόκειται για τήν έπαρχεια τής καλλιέργειας τών δημητριακών, τόσο στό περιφερειακό όσο καί στό συνολικό επίπεδο τού καθενός κρατικού σχηματισμού. Ο τελευταίος στην περίπτωση τών βενετοκρατούμενων περιοχών περιορίζεται στις κτήσεις καί όχι στό σύνολο τού βενετικού κρατικού μορφώματος, μέ εξαίρεση τίς έμπορικές διακινήσεις καί, από τόν ιζ' αιώνα, τήν έλαιοπαραγωγή.

Οι καλλιέργειες, αν εκπροσωπούνται κατά κύριο λόγο από εκείνες τών δημητριακών, άφορούν καί δύο σημαντικούς, επιπρόσθετα, καί διαιωνίους τομείς, τήν άμπελοκαλλιέργεια καί τήν καλλιέργεια τής έλιάς: ή διαχρονικότητα τους δέν προδικάζει καί τή σχετική τους θέση μέσα στό σύνολο τών καλλιεργειών. Έτσι, ή καλλιέργεια τής έλιάς φαίνεται νά γυρνάει ιδιαιτέρη ανάπτυξη τόν ιζ' αιώνα στό βενετικό αλλά καί στόν δθωμανικό χώρο, χωρίς τούτο νά όφειλεται σέ όλες τίς περιπτώσεις στόν οικονομικό σχεδιασμό τού κάθε κυρίαρχου: αν στά νησιά τού Ιονίου τό έναυσμα για τήν καλλιέργεια τής έλιάς δίνεται από τόν κυρίαρχο, στην Κρήτη αντίθέτως είναι αποτέλεσμα οικονομικού υπολογισμού πού τόν μοιράζονται έξισου καλλιεργητές καί κύριοι τών γαιών σέ αντίθεση μέ τήν πολιτική τής μητρόπολης πού επιμένει στην συντήρηση τής καλλιέργειας τών δημητριακών. Καί στους δύο συνεπώς χώρους, μέ τίς διαφορετικές πολιτικές ήγεμονίες, ισχύουν οι ίδιοι οικονομικοί υπολογισμοί, ύπόφοροι μιας ζήτησης πού δέν είναι αναγκαίο νά είναι πάντοτε έξωτερική, δηλαδή δυτική, όπως συμβαίνει μέ τήν επέκταση τής σταφίδας στά βενετικά Ιόνια νησιά καί στην δθωμανική Πελοπόννησο, αλλά ένδεχομένως καί έξωτερική, όπως φαίνεται ότι συμβαίνει μέ τήν ταυτόχρονη επέκταση τής έλαιοκαλλιέργειας στις βενετικές κτήσεις καί στις περιοχές τής δθωμανικής Πελοποννήσου καί στις άλλες τής κεντρικής ή Βόρειας Ελλάδας.

Μολονότι μοιάζει αυτόνόητο, ως συγκρατήσουμε τό γεγονός ότι βρισκόμαστε μπροστά σέ μίαν αγροτική οικονομία πού διαιωνίζει καί συγχρόνως αναδιατάσει τίς καλλιέργειες, επεκτείνοντας σέ τοπική κλίμακα όρισμένες απ' αυτές ή εισάγοντας νέες: μέ εξαίρεση τήν καλλιέργεια τού άραβόσιτου, τίς αναδιατάξεις τών καλλιεργειών δέν τίς προκαλεί ή ανάγκη για τή βελτίωση τών όρων διατροφής τών αγροτικών πληθυσμών, αλλά ή σύνδεση μέ μίαν αγορά πού διαφοροποιεί τήν κατάσταση τών αγροτικών εισοδημάτων προκαλώντας ή ένισχύοντας τόν εκχρηματισμό τους. Τούτο δέν σημαίνει, καθώς επανειλημμένα τονίσαμε, ότι ο φυσικός τομέας τής αγροτικής οικονομίας (δέν) παραμένει κυρίαρχος καί ότι ο εκχρηματισμός (δέν) είχε ως συναικόλουθο μέσω τού μηχανισμού επιλεκτικής λειτουργίας τής αγοράς τήν αυτόαναίρεσή του ως συντελεστή διαφοροποίησης στό

επίπεδο των άμεσων αγροτικών παραγωγών: η μέθοδος τής προαγοράς ει-
κονογραφεί με τὰ τοκογλυφικά της παρεπόμενα τὰ αδιέξοδα των οικονο-
μιών στις οποίες είχε υποχωρήσει ο φυσικός τομέας με τ'ς έγγενείς του
δυνατότητες ζωάρκειας. Αύτές τ'ς τελευταίες δέν τ'ς εξασφαλίζει παντού
ή αγροτική οικονομία, όχι μόνο όταν στρέφεται στις έμπορευματικές καλ-
λιέργειες: μολοντί τὰ βρίσκουμε σε όλες τ'ς ανθρώπινες συγκεντρώσεις,
ακόμη και στις μεγάλες αστικές που όλες τους διαθέτουν μιά αγροτική
ένδοχώρα, τὰ δημοθησιακά δέν επαρκούν σε όλες τ'ς περιπτώσεις να δια-
θρέψουν τούς τοπικούς πληθυσμούς. Έτσι, και στη μικρή πληθυσμική
κλίμακα οι άνθρωποι διαφοροποιούν τὰ έργα τους μορφώνοντας αγροτο-
κτηνοτροφικές οικονομίες αλλά και οικονομίες βιοτεχνικές, οικονομίες
υπηρεσιών, κατ' έξοχήν στο πεδίο των χερσαίων και θαλάσσιων μετα-
φορών. Αυτό είναι άδρομερως τό κυρίαρχο αγροτικό οικονομικό περιβάλλον
στο οποίο παράγεται τό μέγιστο των φυσικών και, με διαμεσολαθήσεις,
χρηματικών αξιών. Σε αυτό στηρίζεται ή δύναμη του κράτους και ή πολι-
τική τής αναδιανομής των προσόδων του, πολιτική με άμεσες συνέπειες
στην κοινωνική διαστρωμάτωση, από τή στιγμή που στην αναδιανομή
των προσόδων μέσω του συστήματος τής ένοικιασής τους ανοίγεται ευρύ
πεδίο για κερδοσκοπίες αλλά και για τήν ενίσχυση ή τή δημιουργία μορ-
φών κοινωνικής και οικονομικής εξουσίας. Ο βασικός συντελεστής αυτής
τής οικονομίας, ο άμεσος παραγωγός, υπάγεται σε ένα σύστημα οικονο-
μικής και κοινωνικής έξουσίας. Ο βασικός συντελεστής αυτής
ιδιοποιήσεων των προϊόντων τής εργασίας του, με κατώτερη αλλά μεγά-
λης επιβάρυνσης βαθμίδα τή συνολική φορολογική υποχρέωση.

Τά προϊόντα των αγροτικών κοινωνιών, άλλα φυτικής, άλλα ζωικής
προέλευσης, ακόμη τὰ προϊόντα των βιοτεχνιών τους και ή ίδια τους ή εργα-
τική δύναμη με όποια τεχνογνωσία συνεπάγεται, μερικώς μόνο και ανισο-
μερως εξυπηρετούν τό τοπικό τους κύκλωμα, τὰ πληθυσμικά συγκροτήμα-
τα στο πλαίσιο των οποίων πραγματοποιούνται και υφίστανται: επεκτείνο-
νται σε μιά ευρύτερη ακτίνα, εξυπηρετούν τις ανάγκες των πόλεων, εντάσ-
σονται στο σύστημα των έμπορευμών διακινήσεων μέσα στα όρια τής επικρά-
τειάς και έξω απ' αυτά, συναρθρώνονται άλλιως σε ένα σύστημα ανταλ-
λαγών με πλατιά όρια καθοριζόμενα από τή διάδοχή των έπαυλλόντων τή
μιάν άκτίνα καθοριζόμενη από τή μετακίνηση των ατόμων και των ομάδων
που συνθέτουν αυτή τή δύναμη, δέν συμβάλει τό ίδιο με τὰ προϊόντα, όσα
δέν έχουν ένα συγκεκριμένο σημείο κατανάλωσης, τὰ στηρά για παράδειγ-
μα τής Θράκης ή τής Θεσσαλίας που θά γίνουν ψωμί στην Κωνσταντινού-
πολη. Υπάρχουν προϊόντα που, χέρι με χέρι, θά εξακτινωθούν σε σημεία με

τά όποια ή άφετηρία τους δέν έχει καμιά άμεση έπαφή, όπως για παράδειγ-
μα τὰ ύφαντά των όρειων περιοχών τής Θεσσαλίας που θά διοχετευτούν
στη Σιλεσία, αφού περάσουν στα χέρια έμπόρων που δέν ανήκουν στο Θεσσα-
λικό κεντροευρωπαϊκό κύκλωμα. Προς τήν αντίθετη κατεύθυνση, τὰ προϊό-
ντα τής Άνατολής, ύφασματα κι αυτά, μαλλιά ή νήματα, τὰ ρωσικά γουνα-
ρικά πρύ μέσα από πολλαπλές διαμεσολαθήσεις φτάνουν στις μικρασιατικές
και βαλκανικές αγορές, για να εξακτινωθούν, τὰ πρώτα, στις αγορές τής
Δύσης μέσω των δικών τής πλέον έμπόρων και έμπορευμάτων δικτύων. Όλη
αυτή ή διακίνηση προϊόντων, που έχουν τήν άφετηρία τους στις τοπικές
αγροτικές και κτηνοτροφικές οικονομίες, υπακούει σε ένα σύστημα σχέσεων
και ιδιοποιήσεων που γενικό του χαρακτηριστικό, για τήν οικονομία που μās
άφορα, είναι ο κυρίαρχος ρόλος των παρεμβάλλονται ανάμεσα στον άμεσο
παραγωγό και στην τελική αγορά που διαμορφώνεται σταδιακά με ισχυρές
αποκλίσεις τιμών από τό ένα στο άλλο στάδιο, ιδίως ανάμεσα σε εκείνο στο
όποιο μετέχουν οι αγροτικοί παραγωγοί και στο έπόμενο, όπου οι συναλλα-
γές γίνονται ανάμεσα σε έμπόρους. Στην αρχική φάση τής εμπορευματο-
ποίησης των προϊόντων μετέχουν άτομα που έλέγχουν τήν παραγωγή μέσω
τής ένοικιασης και τής υπενοικιασης των προσόδων και όχι μόνο οι παραγω-
γοί. Αυτό του τύπου τους ενδιάμεσους τους συναντάμε τόσο στο πλαίσιο
τής θωμανικής επικράτειας όσο και στις βενετικές κτήσεις: και στις δυό
περιπτώσεις είναι οικονομικοί συνέταιροι του Δημοσίου, για να αποδεσμευ-
τούν απ' αυτό στη φάση τής εμπορευματοποίησης των φυσικών προσόδων
που είχαν ένοικιάσει. Τό ίδιο ισχύει και για τούς ενδιάμεσους, τούς υπενοι-
κιστές των προσόδων.

Είδαμε ότι ένα μέρος των προϊόντων εξυπηρετεί τις ανάγκες των πό-
λεων και ότι τούτο ισχύει επίσης για τήν εργατική δύναμη. Είδαμε ακόμη
ότι τὰ πληθυσμικά μεγέθη των πόλεων είναι ανομοιογενή και ότι τό μέγε-
θος τής πρωτεύουσας δέν έχει τό πάρισό του σε καμιά από τις άλλες πό-
λεις. Θυμίζουμε ότι οι πόλεις δέν διαδραματίζουν και στις δυό επικράτειες
απολύτως ταυτόσημους ρόλους: κυρίως όχυρά σημεία στις βενετικές κτή-
σεις, γίνονται συγχρόνως και πολιτισμικά μορφώματα ή έστίες κοινωνικών
ομάδων που διαφέρουν από τὰ αντίστοιχα θωμανικά όσο κι αν στις δυό
περιπτώσεις οι διοικητικές και στρατιωτικές λειτουργίες κι ακόμη οι θρη-
σκευτικές μοιάζει ότι προσδίδουν στις πόλεις κοινούς λειτουργικούς χαρα-
κτηρες. Με τήν αλλαγή των κυριαρχιών οι χαρακτήρες αυτοί μεταβάλλο-
νται και τὰ ρήγματα είναι έμφανή στο πολιτισμικό επίπεδο. Οι πόλεις
ώστόσο παραμένουν. Τά ρήγματα δέν είναι μόνο πολιτισμικά, ευκρινώς δια-
κριτά στην Κύπρο και στην Κρήτη, αλλά και οικονομικά: αλλάζουν οι κύ-
ριοι τής οικονομίας και μαζί με αυτούς τό επαγγελματικό προσωπικό, οικο-
νομικό, διοικητικό και στρατιωτικό. Άνάμεσα στις πόλεις και στην ύπαιθρο

οι μεταβολές δεν έχουν τό ίδιο βάρος, παρά τό γεγονός ότι ή θωμανική κα-
τάκτηση συνεπάγεται τήν απότομη ή βαθμιαία, στά νησιά του Αιγαίου,
άντικατάσταση τών δυτικών κοινωνικών και οικονομικών αυθεντιών από
νέες μουσουλμανικές ή ορθόδοξης χριστιανικής Ορησκευτικής αναφοράς:
τήν οικονομική λειτουργία τών αγροτικών πληθυσμών δεν τή μεταβάλλουν
φαινόμενα άφομοίωσης, όπως οι έξισλαμισμοί, άνατοποθετούν μόνο τούς
φορείς τής κοινωνικής άποψης τών οικονομικών σχέσεων. Ένσωματώνό-
μενες οι πόλεις τών βενετικών κτήσεων στην θωμανική Αυτοκρατορία,
δέν χάνουν τή λειτουργία τους ως κέντρα του έξωτερικού έμπορίου, μόνο
πού τό έμπόριο αυτό δέν ύπακούει πλέον στον οικονομικό σχεδιάσμό του
προηγούμενου κυρίαρχου. Ο τελευταίος δέν ήρίζει πλέον τήν οικονομική
φυσιογνωμία τής υπαίθρου, πού μέσω τών καλλιέργειών μπορούσε, καθώς
είδαμε, νά άνασυντίθεται, αλλά και ο νέος κυρίαρχος δέν μεταβάλλει παρά
στό θεσμικό πεδίο τήν οικονομία πού παρέλαβε. Οι πόλεις έτσι συνεχίζουν
νά διαδραματίζουν τούς ίδιους άδρομερως οικονομικούς ρόλους και νά δια-
πλέκονται μέ τό ευρύτερο σύστημα τών έμπορικών διακινήσεων πού είχαν
επιβάλει στη Μεσόγειο οι δυτικές και βόρειες, οι τελευταίες από τά τέλη
του ις' αιώνα αλλά κυρίως στον ιζ', νά διαπλέκονται ως κέντρα άνακατα-
νομής τών εισερχόμενων και έξερχόμενων προϊόντων, πού τά δεύτερα γίνο-
νται δλοένα και περισσότερο πρώτες ύλες, ενώ τά πρώτα μεταβάλλουν τή
δομή τους, άπευθύνονται σε μεγαλύτερους αριθμούς χρηστών, είτε αυτά εί-
ναι πλέον προσιτά στα εισοδήματα είδη τής βιοτεχνίας, κατ' έξοχήν τά
ύφασματα, είτε είναι, ιδίως στον ιη' αιώνα, τρόφιμα.

Οι πόλεις σε πολύ μικρό βαθμό μετέχουν στο έξωτερικό έμπόριο μέ τά
προϊόντα πού οι ίδιες παράγουν, δηλαδή τά βιοτεχνικά, κι αν τούτο συμβαί-
νει είναι όριακό. Γενικότερα ή βιοτεχνία, πού σε καμιά περίπτωση δέν άνή-
κει σε β,τι όρίστηκε ως πρωτοβιομηχανία αλλά είναι συμπλήρωμα στο δλο
αγροτικό οικονομικό περιβάλλον, εκπροσωπείται στο έξωτερικό έμπόριο κα-
τά τρόπο άντιστρόφως ανάλογο σε σχέση μέ τά προϊόντα τής βιοτεχνίας πού
συγκρατάλέγονται στις εισαγωγές και τις κυριαρχούν. Βεβαίως, θεωρούμεγες
από τήν πλευρά τών γηγενών επιχειρήσεων μπορεί νά παρουσίαζον ύψηλό
βαθμό άντιπροσώπευσης, αυτός όμως δέν είναι σε θέση νά επηρεάσει τή συ-
νολική δομή του έξαγωγικού έμπορίου. Οι πόλεις είναι μεσόγειες και παρα-
θαλάσσιες και στις τελευταίες άνήκουν όλες τών βενετικών και γενικότερα
τών δυτικών κτήσεων, μέ έξαιρεση όρισμένα οικιστικά μορφώματα του Αι-
γαίου πού δέν βρίσκονται στην παραλία: όλες τους συνδέονται μέ τήν έμπορι-
κή διακίνηση, χερσαία και θαλάσσια, μέ πολλούς τρόπους, κυρίως ως σημεία
συγκέντρωσης και έξακτίνωσης τών έμπορευμάτων, κτηνοτροφικής και
αγροτικής προέλευσης τά έξαγόμενα, βιοτεχνικά ή επεξεργασμένα προϊόντα
τής γής και τών έγκάτων της και του θαλάσσιου πλούτου τά εισαγόμενα.

Οι έμπορικές διακινήσεις δέν έγκλειονται όλες, τό αντίθετο, σε β,τι χα-
ρακτηρίζεται έξωτερικό έμπόριο πού, ως προς τήν ευρωπαϊκή του διάστα-
ση, δέν είναι παρά ή συνάντησή δυό άνισων, στο πεδίο τών ανταλλαγών, οι-
κονομιών μέ κυρίαρχη έκείνη τής Δύσης: οι διακινήσεις αυτές έξυπηρετούν
μιά έσωτερική αγορά, πού δέν είναι έναια, «έθνική» δηλαδή αγορά, αλλά
μέ άπορροφητική ικανότητα σε φυσικές και ανταλλακτικές αξίες άσυγκρί-
τως άνώτερη από όποια προσφέρει ή έξωτερική αγορά, ή πρώτη ώστόσο
χωρίς τή δυναμική τής δεύτερης και τή συνακόλουθη διαφοροποιητική της
λειτουργία στο έξωτερικό τής όλης οικονομίας της. Τό έξωτερικό όμως
έμπόριο άποτελεί τον πιο εύγλωττο δείκτη του βαθμού ένσωμάτωσης τής
οικονομίας πού ξεετάσαμε στην ευρωπαϊκή, μέ δυσμενείς και άνισους
δρους, παρά τήν άπατήλη εικόνα του ένεργητικού, για τήν πρώτη, έμπορι-
κού ίσοζυγίου ιδίως κατά τον ιη' αιώνα.

Η διατύπωση «έξωτερικό έμπόριο» έχει έμφανη πολιτική απόχρωση,
καθώς έννοει τό έμπόριο άνάμεσα σε διαφορετικές επικράτειες, κάποτε σε
βάρος του οικονομικού συνεχούς, καθώς για παράδειγμα συμβάνει μέ τό
έμπόριο τών βενετικών κτήσεων του Ιονίου και τήν άπέναντι στερεά: άλ-
λοτε, μέ τήν άλλαγή τών κυριαρχιών τό έξωτερικό γίνεται έσωτερικό έμπό-
ριο, χωρίς ώστόσο αυτό νά συνεπάγεται και άλλαγή τών βασικών του χα-
ρακτηήρων. Από τήν άποψη τών φορέων του ή εικόνα δέν είναι έναια: οι ρό-
λοι τών ντόπιων δέν είναι άποκλειστικά διαμεσολαθητικοί, αν και οι τελευ-
ταίοι, ως προς τό έμπόριο μέ τή Δυτική Μεσόγειο, είναι οι επικρατέστεροι:
παράλληλα μέ όσους συναρτούν τήν άλυσίδα τών ενδιάμεσων πού έχον τε-
λικό άποδέκτη ή άρχικη έφοδιαστή τον ξένο έμπορο, έγκαταστημένο συνή-
θως στις σκάλες τής Άνατολής, ύπάρχουν και όσοι ντόπιοι διακινούν οι ίδιοι
τά έμπορεύματα είτε ως έξαγωγείς είτε ως εισαγωγείς μέ άφετηρίες και
τίς δυό αγορές, τήν έσωτερική και τήν έξωτερική. Τό στοιχειώδη αλλά όχι
υπέρτερο ρόλο σ' αυτή τήν άμφίδρομη διακίνηση τον άσκούν οι πλανόδιοι
έμποροι πού μεταφέρουν οι ίδιοι τά έμπορεύματά τους στο έξωτερικό και
έπιστρέφουν μέ άλλα έμπορεύματα και νομίσματα. Τή διακίνηση έξασφαλί-
ζουν επίσης οι ναυτικοί πού συμμετέχουν συγχρόνως στο έμπόριο ως μετα-
φορείς και ως έμποροι. Οι έμπορικές αυτές λειτουργίες, αν είναι διακριτότε-
ρες τον ιη' και τον άρχόμενο ιθ' αιώνα, άνήκουν σε μιά μεγάλη διαχρονία,
τονιζόμενη βέβαια από τις συγκυριακές εντάσεις.

Οι εντόπιοι φορείς του έμπορίου δέν έχουν έναία οικονομική και κοινω-
νική φυσιογνωμία: δίπλα στους έννοιαστές τών προσόδων, πού συγχρόνως
μέ τή σύμπραξη ενδιάμεσων συγκιεντρώνουν τμήματα τής παραγωγής μέ
αποδέκτες τούς ξένους έμπόρους κι ακόμη δίπλα στους κεφαλαιούχους και
πλοιοκτήτες τών νησιών πού κατανέμουν τά κεφάλαιά τους σε πολλά
έμπορικά ταξίδια, ύπάρχουν και μετριότερα κεφάλαια επενδυόμενα σε μι-

κρές και κατά κανόνα πρόσκαιρες εταιρείες συγκροτούμενες ενόψει ενός και μόνου ταξιδιού, αλλά πού κινητοποιούν σημαντικό αριθμό ατόμων άμεσως ενδιαφερομένων για την επιτυχία του ταξιδιού. Το σύστημα της άμοιβής μέσω της συμμετοχής στα κέρδη κι ακόμη τό δικαίωμα στην πακοτλία, κάνουν τά μέλη του πληρώματος νά έσωτερικεύουν τήν οικονομική λογική της επιχείρησης και νά τά αποσπούν από τήν οικονομική λογική της μισθωτής εργασίας. Ωστόσο οι έντόπιοι φορείς του έμπορίου δέν περιορίζονται μόνο στό ρόλο των ενδιαμέσων και ή έπαφή τους μέ τήν εξωτερική αγορά δέν όρίζεται μόνο από τό χρόνο του ταξιδιού, Θαλασσινού ή χερσαίου: εγκαθίστανται, καθώς είδαμε, στό έξωτερικό και ιδρύουν εκεί εταιρείες αφιερωμένες κατά κανόνα, αλλά όχι απόλυτα, στόν έλεγχο των εξαγωγών. Άλλοτε ενσωματώνονται στην αγορά των τόπων ύποδοχής διατηρώντας περισσότερο ή λιγότερο άλλο είδους δεσμούς μέ τους τόπους προέλευσης: μακράινες άλληλεγγυότητες μέ εκπρεπέστερο παράδειγμα τόν ευεργετισμό, Ορησκευτικού χαρακτήρα στην αρχή, εκπαιδευτικού και δημόσιας αντίληψης άργότερα: μεταφορά κεφαλαίων στόν υ' αιώνα, όταν τό ελληνικό κράτος άρχισε νά προσφέρει εύκαιρές χρηματιστικής ή έμπορικής κι ακόμη βιομηχανικής δραστηριότητας ή επενδύσεων στην γή.

Οι συνολικοί αριθμοί πού διαθέτουμε για τήν κίνηση των λιμανιών σέ πλοία και έμπορεύματα — ως προς τά πρώτα τά έντόπια έχουν ως πρόνομα-κή άκτίνα δράσης τήν Ανατολική Μεσόγειο — δέν μάς επιτρέπουν νά μετρήσουμε μέ σχετική ακρίβεια σέ ποιό μέτρο αντιπροσωπεύονται στό σύνολο των εξαγωγών εκείνες πού πραγματοποιούνται άμεσως από τους ντόπιους έμπόρους και σέ ποιά μεγέθη. Στο βαθμό, ωστόσο, όπου τούτο είναι δυνατό, ύπολείπονται από τίς αντίστοιχες των ξένων τόσο ως προς τό συνολικό τους όγκο όσο και ως προς εκείνον πού αντίστοιχει σέ κάθε επιχείρηση, έντόπια ή ξένη. Φυσικά, ή κλίμακα ανατρέπεται όταν ως μονάδα μέτρησης είναι τό πλοίο: ο ένδυναμωμένος ελληνικός έμπορικός στόλος κατά τό δεύτερο μισό του ιη' και τόν άρχόμενο υ' αιώνα προσελκύει τους Έλληνες εξαγωγείς στό κύκλωμα των μεσογειακών διακινήσεων και στό αντίστοιχο της Μαύρης Θάλασσας. Το έξωτερικό έμπόριο αναφορικά μέ τους θαλάσσιους δρόμους είναι ένα σύνολο όπου μεταφορικά μέσα και φορτία, στρατηγικές τιμών και ίσοζύγιο πληρωμών άλληλοδιαπλέκονται και όρίζουν τά όρια και τίς δυνατότητες ανταγωνισμού: ή πολιτική, δηλαδή πολεμική, συγκυρία πρόσφερε στην έντόπια ναυτιλία εύκαιρίες, άν όχι νά διαφοροποιήσει ουσιαστικά τά δρομολογία της, όπωσδήποτε νά αύξησει τό μερίδιό της στην όλη μεσογειακή και μαυροθαλασσίτικη διακίνηση και τόν υ' αιώνα νά αποκτήσει στόν Δούναβη και στην Μίαύρη Θάλασσα μία οικονομική βάση άπεξαρτημένη από τίς πλουτοπαραγωγικές πηγές της «έσωτερικής» αγοράς και νά πάρει μέρος στην διακίνηση των σιτηρών.

Τό έμπόριο ωστόσο, έσωτερικό ή έξωτερικό, δέν διαδραμάτισε ουσια-

στικό ρόλο ως προς τή μεταβολή των όρων σύμφωνα μέ τους όποιους πραγματοποιόταν ή άγροτική παραγωγή, ή κύρια δηλαδή πηγή του: μπορεί, καθώς επανειλημμένα τονίσασαμε, νά συνεπέφερε τή διάδοση όρισμένων καλλιεργείων σέ βάρος άλλων, αλλά τούτο δέν είχε καμιά επίπτωση στόν τρόπο μέ τόν οποίο πραγματοποιούνταν οι, έντοπισμένες άλλωστε, νέες ή ενισχυμένες παλαιές καλλιέργειες. Το ίδιο ισχύει και στό πεδίο των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων: ή οποιαδήποτε μεγέθυνσή τους όφείλεται στην μεγέθυνση των παραγγελιών και όχι στην μεγέθυνση των παραγωγικών μονάδων, μολονότι και ως προς τήν τελευταία δέν λείπουν κάποιες άτελέσφορες δοκιμές, όπως για παράδειγμα στα Άμπελάκια ή άργά σέ κάποια άστικά έποχές και άλλους τόπους της όθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανάμεσά τους ή Προύσα. Είναι αυτονόητο ότι ή έμπορευματοποίηση των φυσικών και βιοτεχνικών προϊόντων συνεπιφέρει έκχρηματισμό της οικονομίας περισσότερο διαφορικό παρά κάθετο: διαφορικό, γιατί ύπου ή αϋτάρκεια δέν είναι εξασφαλισμένη, είναι προφανές ότι τό χρήμα γίνεται μεσολαβητής σέ περισσότερες συναλλαγές και ικανοποιήσεις άναγκών από τίς αντίστοιχες πού ισχύουν στις οικονομίες ζωάρκειας: λιγότερο κάθετο, γιατί ένα τμήμα της παραγωγής περνά στό κύκλωμα των ανταλλακτικών αξιών χωρίς νά έχει ήδη καταστεί έμπόρευμα, καταβαλλόμενο ως άναλογική φορολογική ή έγ-γειος πρόσσδος: λιγότερο ακόμη κάθετο εκχρηματισμό, γιατί συμβαίνει ένα μέρος των συναλλαγών νά γίνεται μέ φυσικές και όχι ανταλλακτικές αξίες, είτε πρόκειται για δανεισμούς είτε πρόκειται για προσφορά εργασίας. Μέ δυό λόγια; ή ύπαρξη χρήματος δέν είναι ένας δεύκτης γενικού εκχρηματισμού των τρόπων μέ τους όποιους πραγματώνεται ή παραγωγή.

Ο εκχρηματισμός είναι επίσης συνάρτηση του τρόπου μέ τόν οποίο τό Δημόσιο ρυθμίζει τήν οικονομία ή μετέχει σ' αυτή: έτεροβαρής, ο τρόπος αυτός μέσω της φορολογίας πλήττει κυρίως τους άμεσους συντελεστές της παραγωγής, τους άγροτικούς πληθυσμούς, και συμβάλλει σημαντικά στην αποδιάρθρωση της οικονομίας τους. Όφελει άλλους, όσοι μεσολαβοϋν άνάμεσα στην επίδικαση και στην είσπραξη των δημόσιων προσόδων, και τους παρέχει τή δυνατότητα νά συμμετέχουν στό έμπορικό κύκλωμα και στό συμπλήρωμά του, τήν τοκογλυφία. Για τίς μακράινες άγροτικές ίσορροπίες, ο εκχρηματισμός ήταν περισσότερο έργαλειό για τόν αποκλεισμό των παραγωγών από τήν αγορά παρά κίνητρο για τήν ενσωμάτωσή τους σ' αυτή. Ωστόσο αυτή ή τελευταία, μέ διαφορετική έκταση και ένταση, είδαμε ότι έμφιλοχωρούσε σέ όλες σχεδόν τίς σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, άλλοτε ως καθημερινός όρος ζωής, όπως συμβαίνει μέ τήν πολύμορφη αγορά των μεγάλων πόλεων, και άλλοτε ως οικονομική περιδικότητα πού τή μοιράζονται έμποροι και παραγωγοί είτε στα έβδομαδιάτικα παζάρια είτε

στά μεγάλα έτησια πανηγύρια πού, παράλληλα μέ τή διαπεριφερειακή τους έμβέλεια, μέ τό έμπόριο τών μεγάλων αποστάσεων, έχουν επίσης και μία έμβέλεια τοπική, δύσκολο νά μετρηθεί άλλ' όπωσδήποτε πραγματική. Πέρα όμως από τήν οικονομική περιοδικότητα πού ορίζεται από τό σύστημα τών έμπορικων διακινήσεων, υπάρχει ή πάγια περιοδικότητα του άγροτικού και κτηνοτροφικού κύκλου, ο κυρίαρχος και πάγιος χρόνος τής άγροτικής-νοτροφικής οικονομίας μέ τις έγγενείς γεωγραφικές του κατανομές: σταθερές για τήν άγροτική παραγωγή, έναλλασσόμενες για τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες και επάλληλες μέ εκείνες τής πρώτης. Η συνάντηση του διακινούμενου κτηνοτρόφου μέ τόν έδραίο άγρότη περνά επίσης από τούς δίαυλους τής έκχρηματισμένης οικονομίας, έστω έμμέσως μέ τήν καταβολή ένοικίων, όταν οι κοινόητες βαρύνονται μέ τό φόρο διαχείμασης: οι κτηνοτρόφοι όμως, υποκείμενοι στους βιολογικούς χρόνους τών κοπαδιών και τής παραγωγής τους, έρχονται σε έπαφή μέ ένδιάμεσο τό χρέμα μέ τόν κόσμο του έμπορίου είτε αυτός ανήκει στο κύκλωμα τής έσωτερικής αγοράς είτε συνδέεται έμμέσως μέ τήν έξωτερική, ενώ ποτέ ή έπαφή αυτή δέν αναδιοργανώνει τά δικά της βιοτικά και οικονομικά συστήματα.

Τελικώς, ή οικονομία πού είδαμε συναρθρώνεται από πολλές οικονομίες πού δικτυώνονται μεταξύ τους, χωρίς ωστόσο ή δικτύωση αυτή νά επιβάλλει μία γενική συνοχή ορίζόμενη από έναν κυρίαρχο οικονομικό συντελεστή: άν τουτό συμβαίνει, άφορά τήν καθεμία επί μέρους οικονομία, τό κάθε υποσύστημα του γενικού συστήματος. Άνάλογα μέ τήν όπτική γωνία από τήν όποία θεωρούμε τά οικονομικά φαινόμενα, θά μπορούσαμε εκ τών ύστέρων νά προσδώσουμε ιδιαίτερη σημασία στον ένα ή στον άλλο συντελεστή του συστήματος. Συνήθως ή έμφαση δίνεται στην έμπορία είτε για νά προσδιοριστεί ή οικονομική δυναμική είτε, αντιθέτως, για νά τονιστούν οι γενικότερες αδράνειες του συνολικού συστήματος στο όποιο ανήκει, πολιτικού και οικονομικού. Από μόνη της ή έμπορία δέν άρκει για νά σηματοδοτήσει γενικότερες αλλαγές στον τρόπο μέ τόν όποιο παράγονται τά έμπορευματοποιούμενα αγαθά και στο είδος και στη σύνθεση τών αγαθών αυτών: όταν συμβαίνουν οι αλλαγές αυτές, τότε ή έμπορία γίνεται δείκτης τους μέ τήν ύπαγωγή της στη λογική τών αλλαγών αυτών, δηλαδή μέ τήν πρόσδεση του έμπορίου στο βιομηχανικό κεφάλαιο. Αυτό τό τελευταίο δέν καθορίζει μέ κανένα τρόπο τή μέτρια βιοτεχνική παραγωγή πού μελετήσαμε.

Άν τό έμπόριο δέν διαφοροποίησε τήν κυρίαρχη άγροτική οικονομία, τουτό δέν σημαίνει ότι δέν ανέδειξε διακριτούς οικονομικούς και κοινωνικούς τύπους, διακριτές πολιτισμικές φυσιογνωμίες πού δέν είναι οι ίδιες μέσα στο χρονικό άνάπτυγμα πού παρακολουθήσαμε τό έμπόριο αυτό μέ τό σύνδρομό του, τή διασπορά, κυριολεκτικότερα τις έστιάζσεις του σε διαφορετικούς πολιτικούς και οικονομικούς χώρους: αντίθετα από τούς ισχυρούς τής γής στις

δυτικές κτήσεις και τούς προνομιακούς «πολίτες» τους, στις περιοχές τής όθωμανικής Αυτοκρατορίας ή διαίωνηση τών ίδιων οικονομικών ρόλων στο έσωτερικό τών οικογενειακών κυκλωμάτων είναι άσθενής, αλλά τουτό δέν άναρρεί τή συλλογική φυσιογνωμία του έμπορικού κόσμου πού τή μοιράζονται και τή συνεχίζουν διαφορετικά πρόσωπα. Αυτό τό συλλογικό πρόσωπο του έμπόρου, πού τό συναπαρτίζουν διαφορετικού οικονομικού διαμετρήματος άτομα, γίνεται άγωγός πού διαχέει στις κοινωνίες προέλευσης μαζί μέ τά έμπορεύματα και άλλα αγαθά, αγαθά πολιτισμικά: ως ένα βαθμό τά ίδια τά έμπορεύματα γίνονται πολιτισμικοί δεύτες ένοφθαλμιζόμενα σε κειτημένα πολιτισμικά πρότυπα: πέρα όμως από αυτά, συμβάλλουν στη δημιουργία νέων πολιτισμικών καταστάσεων πού άναπληρώνουν συνήθως τις δικές τους έλλείψεις. Ορισμένοι διανοούμενοι επιδόθηκαν στο έμπορικό στάδιο και όλοι σχεδόν οι έμποροι, στο μέτρο όπου τούς έχουμε γνωρίσει, είναι καταφατικοί άπέναντι στις παραδοσιακές ή νεωτερικές άξίες: και στις δύο περιπτώσεις επικητούν νά δημιουργήσουν μία πολιτισμική ταυτότητα καταξιατική του οικονομικού τους ρόλου. Γίνονται «έντιμοι και χρήσιμοι πραγματευτές», αφήνουν κληροδοτήματα για νά συντηρηθούν σχολεία και άργά χρηματοδοτούν εκδόσεις, σπανίως όμως και μάλιστα στον άρχόμενο 19 αιώνα γίνονται τό πλαίσιο μιας πνευματικής παραγωγής μέ αντικείμενο τήν οικονομία, έντοπισμένη αυτή ή τελευταία στο κύκλωμα του έμπορίου και τών τέχνικών του. Τά πνευματικά προϊόντα δέν έμειναν έξω από τό εύρος τών οικονομικών τους ένδιαφερόντων: γίνονται διακινητές βιβλίων πού, στο μέτρο όπου μπορούμε νά τό ξέρουμε, δέν ξεπερνούν τις τρεις εκατοστιαίες μονάδες τής συνολικής άξιας όσων έμπορευμάτων διακινούν, κυρίως όμως από τόν κόσμο τους άναδύονται και άνδρώνονται από τό δεύτερο μισό του 19 αιώνα εκδοτικές επιχειρήσεις, οι όποιες μέ έφαλτήριο τή σταθερή ζήτηση εκκλησιαστικών βιβλίων γίνονται αποδέκτες και άλλων πνευματικών αναγκών, παραδοσιακών και καινοτόμων. Τή συλλογική τους φυσιογνωμία τήν έφτιαξαν οι ίδιοι μέ τήν πράξη τους, αλλά δέν μεταγράφηκε σε θεωρητικό λόγο ούτε πήρε μία έξέχουσα θέση στη λογοτεχνική μορφοπλασία: τό οικονομικό έμεινε έξω από τά ένδιαφέροντα μιας παιδείας άκόμη και στη φάση όπου ή τελευταία γίνονταν κοινωνός τών Φώτων, έστω κι άν ορισμένοι από τούς εκπροσώπους της είχαν τις άτομικές έτοιμότητες νά αναχθούν πέρα από τά πρακτικοτεχνικά και στα θεωρητικά πεδία τής οικονομίας. Στόν προχωρημένο 19 αιώνα ή ιστοριογραφική πρόσληψη τών έμπόρων δέν θά επικεντρωθεί στους οικονομικούς αλλά στους άνθρωπιστικούς της ρόλους, πού πλέον ήταν ταυτόσημοι μέ τούς έθνικούς.

Γ. Β. ΔΕΡΤΙΑΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
1830-1920

ΤΟΜΟΣ Β'

Επιστημονικοί συνεργάτες

Έρευνα και επεξεργασία ποσοτικών στοιχείων

Δρ Αλέξης Φραγκιάδης

Βιβλιογραφική έρευνα

Δρ Άννα Μανδουλάρα

Εικονογραφική τεκμηρίωση

Δρ Γιάννης Σαΐτας

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2005

Η ΘΑΛΑΣΣΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ

Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και ερμηνεύουμε την νεοελληνική ιστορία εξαρτάται εν πολλοίς από το πώς αντιλαμβανόμαστε και κατανοούμε την ιστορία των ελλήνων αστών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς, από τον 18ο αιώνα έως το τέλος του 20ού.¹ Η οικονομική ισχύς αυτών των ανθρώπων ήταγ ανέκαθεν καθοριστική και για τις άλλες επιδράσεις τους στην νεότερη ελλαδική κοινωνία – ιδεολογικές, πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικές.² Και κατά μέγα μέρος, η οικονομική τους δύναμη στηρίχθηκε στην ναυτιλία. Από την ναυμαχία της Ναυπάκτου έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στην ναυτιλία στηριζόταν το εμπόριο που ασκούσαν, εμπόριο αγαθών και χρήματος, και σε αυτήν κατέληξαν τα κέρδη που είχαν συσσωρεύσει από το εμπόριο, όταν χρειάστηκε να το εγκαταλείψουν – στην φυγή τους από την καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, από την νεογέννητη Τουρκία, από την επαναστατημένη Ρωσία. Το 1914, 85 μόλις χρόνια μετά τον καταστρεπτικό πόλεμο της Ανεξαρτησίας, η ελληνόκτητη ναυτιλία κατέλαβε μian από τις πρώτες θέσεις στογ κόσμο· προς τα τέλη του 20ού αιώνα, κατέλαβε την πρώτη θέση (Πίνακας 73). Πώς μπορεί να ερμηνευθεί αυτό το φαινόμενο;

1. Οι πρώτες προσιθέιές μου να ερμηνεύω την μακροχρόνια εξέλιξη της ναυτιλίας καταγράφονται στα εξής δημοσιεύματα: GBD (1983), ΓΒΔ (1983.β) και Δερτιλής, Καρδάσης & Παπαθανασόπουλος (1983, Σεμινάριο του Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Τραπέζης). Μεταγενέστερες και διαφοροποιημένες ερμηνείες: GBD (1988, 1994).

2. Εν γνώσει ότι οι όροι αυτοί, «ομογένεια» και «διασπορά», είναι αφαιρετικοί και συμβατικοί, όπως όλες οι κατηγορίες. Έχω ήδη διευκρινίσει, από την αρχή αυτού του βιβλίου, το πώς χειρίζομαι τους όρους αυτούς. Διευκρινίζω επίσης ότι θα απόφευγα όσο μπορώ τον γενικευτικό όρο «ελληνική ναυτιλία» και θα χρησιμοποιώ όσο γίνεται περισσότερο τους όρους «ναυτιλία υπό ελληνική σημαία» και «ναυτιλία υπό ξένες σημαίες» ή «ελληνόκτητη ναυτιλία». Για το άθροισμα των στόλων υπό ελληνική και υπό ξένες σημαίες, θα χρησιμοποιώ τον γενικευτικό όρο «ελληνική ναυτιλία» ή απλώς «ναυτιλία», ιδίως όποτε τα συμπεραζόμενα δείχνουν τι ακριβώς εννοώ. Και τούτο, επειδή οι περιφραστικοί όροι προξενούν ενίοτε αζεπέραστες δυσχέρειες στην διατύπωση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 73

ΟΙ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΣΤΟΛΟΙ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΛΟΙΟΚΤΗΤΩΝ, 1994-2002

Μηχανοκίνητα πλοία, αριθμός, χωρητικότητα σε χιλιάδες τόνους γκρος και μέση ηλικία πλοίων

	Χωρητικότητα				Αριθμός πλοίων				Μέση ηλικία πλοίων			
	1994	1998	2001	2002	1994	1998	2001	2002	1994	1998	2001	2002
ΕΛΛΑΣ	68.570	76.337	86.675	89.468	3.970	3.144	3.151	3.101	-	-	-	-
ΙΑΠΩΝΙΑ	63.467	65.824	71.620	73.280	(?)	2.937	2.979	2.912	10	8	8	9
ΑΓΝΟΣΤΗ ΕΘΝ.	-	-	41.550	-	-	-	5.091	-	-	-	23	-
ΝΟΡΒΗΓΙΑ	32.858	35.212	41.548	39.624	2.723	1.615	1.708	1.691	21	19	19	19
ΗΠΑ	35.891	31.172	30.930	30.746	6.319	1.336	1.465	1.452	21	19	18	19
ΚΙΝΑ	22.896	24.925	27.203	28.609	3.011	2.060	2.234	2.320	16	18	19	20
ΧΩΝΓΚ ΚΟΝΓΚ	17.655	18.673	20.461	21.416	820	570	555	570	14	12	12	13
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	13.110	20.510	28.615	30.527	2.097	1.786	2.212	2.301	16	9	10	11
ΝΟΤΙΑ ΚΟΡΕΑ	13.430	16.156	17.105	17.152	2.528	863	872	855	18	12	14	16
ΒΡΕΤΑΝΙΑ	15.307	14.353	15.220	14.977	2.121	824	825	780	19	15	15	15
ΡΩΣΙΑ	19.827	13/964	13.376	13.778	5.514	2.496	2.511	2.548	16	17	20	22
ΤΑΙΒΑΝ	8.989	11.736	14.783	15.046	881	475	542	528	16	12	12	13
ΣΙΝΓΚΑΠΟΥΡΗ	7.282	12.237	11.114	11.950	1.344	736	714	714	14	15	15	1
ΔΑΝΙΑ	9.405	9.865	13.010	12.796	1.308	666	721	682	17	12	13	14
ΣΟΥΔΙΑ	8.550	13.315	6.736	6.095	743	402	346	324	25	15	17	17
ΙΤΑΛΙΑ	8.809	8.646	10.230	10.103	1.554	583	645	638	20	17	17	17
ΙΝΔΙΑ	7.324	7.327	7.083	6.361	941	426	407	385	14	15	16	17
ΤΟΥΡΚΙΑ	5.414	5.699	5.893	5.759	1.007	489	562	573	22	18	18	19

Πηγές: Βλ. στο τέλος του Μέρους Γ.

Ας μην ειπδοθούμε σε δοξολογίες του «ναυτικού δαιμονίου», ας ξεκάσουμε τον Οδυσσέα και την Αρχαιότητα. Ας παραμείνουμε στην πεζή πραγματικότητα της εποχής, όπως φαίνεται ότι την έβίωσαν οι ελληνορθόδοξοι ραγιάδες των Σουλτάνων και οι υπήκοοι της Γαλινοτάτης, οι μικρές ομάδες των εμπόρων αλλά και οι πληθυσμοί των φτωχών παραλιών περιοχών, των ανθρώπων που αγνοούσαν εντελώς την μακρινή ιστορία του τόπου τους ή, έστω, την εγνώριζαν από τα λαϊκά παραμύθια που είχαν συντηρήσει εντός τους μίαν ιστορική μνήμη αμυδρή, θολή και άμορφη. Ας παραμείνουμε στους караβοκύρηδες, τους καπετάνιους και τους ναυτικούς, στους καταδιωγμένους που γίνονταν πειρατές, στους σκλάβους και τους απελεύθερους που επάνδρωναν τα βενετσιάνικα, τα γενοβέζικα, τα οθωμανικά πλοία και, φυσικά, τα πειρατικά ή ελληνικά ναυτία είχε τις ρίζες της στην πειρατεία, όπως όλες οι μεγάλες ναυτικές της ιστορίας. Αυτές ήταν οι «Μεγάλες του Γένους Σχολές» που εκπαίδευαν τους ελληνορθόδοξους ναυτικούς: οι στόλοι του Σουλτάνου και της Γαλινοτάτης, το εμπόριο και το λαθρεμπόριο, το δουλεμπόριο και η πειρατεία.

Στο ένα άκρο του κοινωνικού φάσματος οι νομοταγείς αστοί των παραλιών περιοχών, στο άλλο οι απόκληροι αλίτες της θάλασσας. Και οι ενδιάμεσοι χώροι, κοινωνικοί και γεωγραφικοί, χώροι που δεν χωρίζουν αλλά ενώνουν, εκεί όπου οι πάντες κινούνται κατά καιρούς, ανάλογα με τις περιστάσεις. Εκεί όπου ανθούν το παράνομο εμπόριο και η νόμιμη πειρατεία, δραστηριότητες κερδοφόρες σε καιρούς ειρηνικούς, χρυσοφόρες σε καιρούς πολέμου. Τους χώρους αυτούς τους ενώνουν οι θαλάσσιες οδοί που τις διανοίγουν οι έμποροι και οι ναυτικοί, οι τυχοδιώκτες και οι πειρατές.

Το άνοιγμα προς την θάλασσα και η ατελείωτη περιμετρος των παραλιών είναι η μεγάλη ιδιαιτερότητα της ελληνικής χερσονήσου, ιδιαιτερότητα που την διακρίνει από την χερσαία ενδοκώρα της, από τις άλλες περιοχές των Βαλκανίων. Άνοιγμα στην Μεσόγειο, που προσκαλούσε τους Έλληνες εμπόρους των μικρασιατικών και ελληνικών παραλιών να ξεφύγουν από την ανασφάλεια. Έως τα τέλη του 19ου αιώνα, οι ελληνορθόδοξοι έμποροι δεν αισθάνθηκαν ποτέ την ασφάλεια που έδενε τους αστούς της Δύσης με την πόλη τους. Η αυθαίρετη οθωμανική εξουσία δεν μπορούσε να προσφέρει το αίσθημα ασφάλειας που οι αστική θεσμοί των ευρωπαϊκών πόλεων ενέπνεαν ήδη από τον Μεσαίωνα. Η φυσικότερη διέξοδος ήταν γι' αυτούς η θάλασσα, το υπερπόντιο εμπόριο και ο γρήγορος πλουτισμός που συνήθως ακολουθούσε. Πλούτος σωρευμένος είτε σε εμπόρευμα είτε σε χρήμα και σε κρέδω γραφά, πλούτος κινητός ή άυλος, ευκίνητος, ανεξέλεγκτος, διεσπαρμένος: ο ενδεχόμενος πλούτος μιας διασποράς. Από τον 17ο αιώνα και ύστερα, οι δρόμοι που τους προσείλκυαν ήταν κυρίως αυτοί που οδηγούσαν στην Δύση, στον πλούτο, τις γνώσεις και τις ιδέες της Ευρώπης.

Σε όλους αυτούς τους παράγοντες, γεωγραφικούς και φυσικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς, οφείλεται η άνοδος της ναυτιλίας των ελληνορθόδοξων στον 18ο αιώνα: σε αυτό το σύνολο μακροχρονίων συνθηκών που συνέθεσαν το κατάλληλο πλαίσιο ανάπτυξης και όχι μόνο, βεβαίως, στην Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊνάρτζι. Και επιπλέον, οφείλεται ακόμη στην παγκόσμια επέκταση, ήδη από τον 16ο αιώνα, του εμπορίου, του δουλεμπορίου και της πειρατείας: στην παρακμή της Βενετίας και την κατάρρευση της εμπορικής της κυριαρχίας: στην διεύδυση των ολλανδών, των γάλλων και των βρετανών εμπόρων στην Ανατολή και στην ανάπτυξη του διαμεσογειακού εμπορίου στον 17ο και τον 18ο αιώνα: στους πολέμους αυτών των αιώνων: στην επιρροή των ευρωπαϊκών προξενείων στην παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία: στην πρόωπη Βιομηχανική Επανάσταση: στους Ναπολεοντείους Πολέμους: και, τέλος, στην οργάνωσή τους σε θαλάσσια δίκτυα, συναρθρωμένα με τα ελληνορθόδοξα δίκτυα του Δούναβη και της βαλκανικής ενδοκώρας.

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΕΝΔΟΧΩΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΤΥΑ

Ας επιστρέψουμε στην ενδοχώρα της ελληνικής χερσονήσου: στα Βαλκάνια του 17ου και του 18ου αιώνα – και ας κοιτάξουμε τον χάρτη. Ποιες διόδους μπορούσε ν' ακολουθήσει στην στεριά και την θάλασσα το εξωτερικό εμπόριο της βαλκανικής ενδοχώρας, των βαλκανικών επαρχιών της Αυτοκρατορίας;

Ήδη από τον 17ο αιώνα, στις θαλάσσιες οδούς κυριαρχούσαν τα δίκτυα των ελληνορθόδοξων, στα οποία συμμετείχαν οι караβοκύρηδες και οι εμποροκαπετάνιοι των ναυτικών νήσων και των λιμανιών της ελληνικής χερσονήσου, οι έμποροι των μικρών παραλίων πόλεων και οι μεγαλέμποροι της Ραγούζας, της Θεσσαλονίκης, της Κωνσταντινούπολης, της Βάρνας και του Ιασίου, με τους ανταποκριτές και συνεταίρους τους στην Οδησσό, την Τεργέστη, την Βενετία, το Λιβόρνο, το Άμστερνταμ, αργότερα στην Μασσαλία και το Λονδίνο – για ν' αναφέρω λίγες μόνο από τις πόλεις όπου έφθαναν τα υπερπόντια αυτά δίκτυα. Και έως την Γαλλική Επανάσταση, η εμποροναυτιλία των ελληνορθόδοξων τρέφονταν σχεδόν αποκλειστικά από το εξωτερικό εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας και, κυρίως, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των βαλκανικών ικτισεών της.⁴

Αλλά και οι χερσαίες οδοί των Βαλκανίων τροφοδοτούσαν το οθωμανικό εξωτερικό εμπόριο. Συνέδεαν την βαλκανική ενδοχώρα αφενός με τις αγορές της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης και, αφετέρου, με τα λιμάνια της Αυτοκρατορίας στον Δούναβη και τα παράλια του Ευξείνου, της ελληνικής χερσονήσου και της Δαλματίας. Τα λιμάνια διοχέτευαν στις θαλάσσιες οδούς τα εξαγωγικά προϊόντα της ενδοχώρας, και τα ίδια αυτά λιμάνια διοχέτευαν επίσης τα εισαγόμενα αγαθά προς τις χερσαίες οδούς, τροφοδοτώντας έτσι την ενδοχώρα.

Τοπικοί μικρέμποροι και αγωγιάτες, γυρολόγοι των μικρών και των μεγάλων αποστάσεων, έμποροι και τοκιστές των πόλεων της ενδοχώρας, ήταν οι ενδιάμεσοι κόμβοι των χερσαίων δικτύων⁵ και στις κορυφαίες θέσεις τους, στα σταυροδρόμια όπου συναντιόνταν πολλά και διαφορετικά δίκτυα, σταυροδρόμια της ενδοχώρας αλλά και των παραλίων, ήταν εγκατεστημένοι μεγαλέμποροι με υποκαταστήματα που απλώνονταν έως την Βιέννη, την Βουδαπέστη και την Πράγα, το Κίεβο και την Αγία Πετρούπολη.

Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, αν όχι και νωρίτερα, τα χερσαία δίκτυα τα είχε πλέον κατακτήσει ο κατακτητικός βαλκάνιος ορθόδοξος έμπορος, όπως ονόμασε ο Τραϊαν Στοιαννοβίτς τον ιδιοτυπικό βαλκάνιο έμπορο – που ήταν, κατά κανόνα, ελληνορθόδοξος ή, πάντως, μιλούσε και έγραφε ελληνικά.⁶ Τα πράγματα δεν ήταν έτσι ανέκαθεν, πριν από τον 18ο αιώνα. Σε προγενέστερες επο-

χές, υπήρχαν επίσης πολλοί έμποροι που προέρχονταν και από άλλες «εθνοτήτες», μιλούσαν και άλλες γλώσσες, πίστευαν και σε άλλες θρησκείες: όχι μόνο Εβραίοι και Αρμένιοι – που υπήρχαν ανέκαθεν και εξακολούθησαν να υπάρχουν έως τον 20ό αιώνα – αλλά και Αλβανοί, Σέρβοι, Βούλγαροι, Μολδαβοί, Βλάχοι, ακόμη και Οθωμανοί από τα μεσαία και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Το ερώτημα που εγείρεται πλέον είναι πώς τελικά οι ελληνογλώσσοι και ελληνορθόδοξοι έμποροι κατόρθωσαν, ήδη από τον 18ο αιώνα, να σχηματίσουν ένα είδος πλειονότητας και να επικρατήσουν στο εμπόριο της ενδοχώρας.

Μπορούμε να σκεφθούμε πολλά αίτια που οπωσδήποτε συνέτελεσαν στην επικράτησή τους. Ένα από αυτά θα ήταν, π.χ., η δύναμη της ελληνικής γλώσσας, η νομιμότητα που αντλούσε από την σχέση της με την Κοινή των Ευαγγελίων, αλλά και από την χριστιανική και την λειτουργικότητά της. Ένας άλλος παράγων, πολιτισμικός αλλά και πολιτικός, θα ήταν η ισχυρή επιρροή του Πατριαρχείου, της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του ανώτερου κλήρου, τον οποίο τότε αποτελούσαν αποκλειστικώς ελληνογλώσσοι ιερόκοι. Ένα τρίτο αίτιο θα ήταν η εγκαθίδρυση της ηγεμονίας των Φαναριωτών στην Μολδοβλαχία στις αρχές του 18ου αιώνα. Ένα τέταρτο και εξίσου σημαντικό είναι η πολύ προγενέστερη διεξόδυση των ελληνορθόδοξων εμπόρων στις πλουσιότερες αυτές παραδουνάβιες χώρες – που είχε ξεκινήσει ήδη από τον 14ο αιώνα, ακολουθώντας την εξάπλωση της επιρροής του Πατριαρχείου, του ανώτερου κλήρου και των μονών του Αγίου Όρους. Ωστόσο, δεν θα αρκείσθω στα αίτια αυτά. Η ισχύς της γλώσσας του Πατριαρχείου, της Εκκλησίας, των μονών, των Φαναριωτών και των ελληνορθόδοξων αστών στις παραδουνάβιες χώρες έπαιξαν οπωσδήποτε σημαντικό ρόλο: αλλά δεν αρκούσαν για να επιβάλουν την επικράτηση των ελληνορθόδοξων εμπόρων στα Βαλκάνια. Υπήρχε ένας ακόμη παράγων, μια συνθήκη που μπορεί να μην ήταν ικανή, ήταν όμως αναγκαία στην κατάκτηση των αγορών της ενδοχώρας και των χερσαίων δικτύων από τους «κατακτητικούς ελληνορθόδοξους εμπόρους». Ήταν ο τρόπος με τον οποίο, χρησιμοποιώντας την ισχύ των θαλασσιών δικτύων, μπόρεσαν να διεισδύσουν και τελικώς να κατακτήσουν και τα χερσαία δίκτυα που ασκούσαν το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανίων.

Περιέγραφα δύο σύνολα δικτύων, τα χερσαία και τα θαλάσσια. Αυτά τα δύο σύνολα συναντιόνταν και συνδέονταν μεταξύ τους στις παράλιες πόλεις, και οι κοινοί κόμβοι που τα συνέδεαν μεταξύ τους ήταν οι έμποροι των λιμανιών. Κόμβοι κοινοί, επειδή ο καθένας από τους εμπόρους αυτούς έπρεπε ν' ανήκει ταυτοχρόνως σε ένα θαλάσσιο και σε ένα χερσαίο δίκτυο ώστε να λειτουργήσει ως κόμβος επαφής, ώστε να έχει την αναγκαία πληροφόρηση και αποτελεσματικότητα, ώστε να μπορεί να αντλεί τα έσοδα και τα κέρδη του από τις δύο πηγές, από αμφότερα τα δίκτυα που διασυνέδεε.⁷

4. Leon (1973)· Κρεμμυδάς (1972, 1985, 1996)· Κατσιαρδύ (1986)· Καρδάσης (1993, 1998)· Harlaftis (1996)· Mandylara (1998)· Βλάχης (2000).

5. Πρβλ. GBD (1983/1985, 1988)· Fontaine (1984, 1997).

6. Stoiannovich (1960), *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*.

7. Keyder, Ozveren & Quaklaert (1993).

Αλλά στο θαλάσσιο εμπόριο, οι ελληνορθόδοξοι παραβοκύρηδες και εμποροκαπετάνιοι ήταν περισσότερο και ισχυρότεροι από τους ανταγωνιστές τους άλλων βαλκανικών εθνοτήτων. Είτε υπό την οθωμανική σημαία είχαν τα πλοία τους είτε υπό χριστιανικές σημαίες, είχαν υιοθετήσει, ήδη από τον 17ο αιώνα, τα τεχνικά επιτεύγματα των βρετανικών ναυπηγείων.⁸ Στον 18ο αιώνα, στον Δούναβη και στην Μαύρη Θάλασσα, στο εμπόριο ξυλείας και δημητριακών, είχαν επικρατήσει αφενός χάρη στην υποστήριξη των ομοδόξων τους στην Μολδοβλαχία και την νότια Ρωσία και, αφετέρου, χάρη στην σύνδεσή τους με τα ισχυρά ελληνορθόδοξα δίκτυα της Κωνσταντινούπολης και με τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό, που ήταν ο κυριότερος αγοραστής βασικών αγαθών για τον στρατό, τον στόλο και τον τεράστιο πληθυσμό της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας. Στις ελληνικές θάλασσες είχαν επίσης επικρατήσει από καιρό, παράλληλα με την ανάπτυξη των ναυτικών νήσων και των εμπορικών λιμανιών της κερσονήσου, όπως π.χ. το Γαλαξειδί και το Λιτωλικό.⁹ Στην Αδριατική και το Ιόνιο, οι Βενετοί, οι Γενοβάτες, οι Πιζάνοι και οι Λιβουρνίοι τους ανταγωνίζονταν και παλαιότερα υπέρτερούσαν, κυριαρχώντας στο εμπόριο της Ιταλίας, της Επτανήσου και των ακτών της Δαλματίας και της Ηπείρου.¹⁰ Αλλά η παρακμή της Γένοβας και της Βενετίας επέτρεψε τελικώς στους ελληνορθόδοξους εμπόρους και καπετάνιους να διεισδύσουν και σε αυτές τις περιοχές και να συμμετάσχουν στο ιταλικό εμπόριο. Οι μεγαλύτεροι ανταγωνιστές τους, τέλος, οι Εβραίοι, ενώ έφθαναν έως τις παράλιες πόλεις, δεν ξανοίγονταν στην θάλασσα. Στον Έμπορο της Βενετίας, ο Σάυλοκ τοκίζει κεφάλαια. Και αν εμπορεύονταν θαλάσσια φορτία, δεν θ' αγόραζε πλοία για να τα μεταφέρει ούτε θα τα ναύλωνε με ρίσκο.

Οι θαλάσσιες και ποτάμιες μεταφορές ήταν οικονομικότερες από τις κερσαίες για ορισμένα βασικά προϊόντα του εξωτερικού εμπορίου των Βαλκανίων και κατεξοχήν για τα δημητριακά και την ξυλεία – ενίοτε ήταν ο μόνος δυνατός τρόπος μεταφοράς. Ενώνοντας τον Εύξεινο και την Μεσόγειο με την Κεντρική Ευρώπη, ο Δρούναβης ήταν Πακτωλός για τους Έλληνες. Για την ενδοχώρα, ο συνδυασμός της θαλάσσιας και ποτάμιας μεταφοράς με την κερσαία ήταν συμφορότερος. Επιπλέον, τα βασικά αυτά αγαθά ήταν ζωτικής σημασίας για την συντήρηση των λαϊκών στρωμάτων των οθωμανικών πόλεων και, επομένως, για την διατήρηση της πατερναλιστικής αυθεντίας του Σουλτάνου. Έτσι, με τον χρόνο, τα δίκτυα της θάλασσας και των λιμένων στερέωναν όλο και περισσότερο την ισχύ τους και έφθασαν να επιβάλουν τους όρους τους στα δίκτυα της ενδοχώρας.

Οι ελληνορθόδοξοι έμποροι και πλοιοκτήτες που είχαν επικρατήσει στα θαλάσσια δίκτυα ήταν φυσικό να προτιμούν την συνεργασία με τους ομοδόξους τους των λιμανιών να συναλλάσσονται, να συνεργάζονται και να συνεταιρίζον-

ται με ανθρώπους που μιλούσαν την ίδια γλώσσα, που πίστευαν στην ίδια θρησκεία, που είχαν τις ίδιες αξίες και τα ίδια συναλλακτικά ήθη. Με την σειρά τους, οι ελληνορθόδοξοι έμποροι των λιμανιών είχαν και αυτοί κάθε λόγο να ευνοούν συστηματικά την συνεργασία με ελληνορθόδοξους εμπόρους των κερσαίων δικτύων και όχι με αλλόθρησκους και αλλόγλωσσους να συνεργάζονται με ανθρώπους που, εκτός από το πλεονέκτημα της κοινής ταυτότητας, είχαν επιπλέον και την υποστήριξη, παντού στα Βαλκάνια, του κλήρου, των ελληνορθόδοξων προεστών και των φαρισσιωτών αρχόντων.

Έτσι, οι ελληνορθόδοξοι των κερσαίων δικτύων, στηριζόμενοι στους ομολόγους τους που ήδη κυριαρχούσαν στις θαλάσσιες οδούς, απέκτησαν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα πρώτης τάξεως στον ανταγωνισμό με τους αλλοεθνείς ανταγωνιστές τους της ενδοχώρας. Και από την πλευρά τους, οι ελληνορθόδοξοι των θαλασσιών δικτύων μπόρεσαν να διεισδύσουν όλο και περισσότερο στο κερσαίο εμπόριο και τελικά να κυριαρχήσουν στις ηπειρωτικές αγορές. Ελέγχοντας τις διόδους που συνέδεαν τις αγορές αυτές με τον λοιπό κόσμο χάρη στην υπεροχή τους στην ναυτιλία, ελέγχοντας δηλαδή τον Δούναβη, τα λιμάνια και τις θαλάσσιες οδούς προς την Ανατολή, την Δύση και τον Νότο, μπόρεσαν τελικά να ελέγξουν και τις κερσαίες οδούς που οδηγούσαν στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη.

Όσο αναπτυσσόταν η ναυτιλία των ελληνορθόδοξων, τόσο ενισχυόταν η θέση των ομοεθνών συνεργατών τους στην ενδοχώρα απέναντι στα ανταγωνιστικά δίκτυα των αλλοεθνών. Αυτός ο «κενάρετος κύκλος» ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο, στον 18ο αιώνα, από την αλματώδη αύξηση της συμμετοχής των ελλήνων εμπόρων στο εξωτερικό εμπόριο της Αυτοκρατορίας. Πράγματι, στον αιώνα αυτόν το εξαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης πολλαπλασιάστηκε και γενικότερα, η κίνηση ελληνικών πλοίων στα μεσογειακά λιμάνια αυξήθηκε με ραγδαίους ρυθμούς. Π.χ., η συμμετοχή ελληνικών συμφερόντων στις συνολικές εισαγωγές της Μασσαλίας από τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου αυξήθηκε από ποσοστό 5% στα τέλη του 17ου αιώνα σε 24% το 1784.¹¹ Στο τέλος του αιώνα, το μερίδιο του ανατολικού εμπορίου που διακινούσαν έλληνες πλοιοκτήτες έφθασε στα τρία τέταρτα του συνόλου.¹²

Το ευρύ άνοιγμα προς την θάλασσα επηρέασε καθοριστικά την ιστορική εξέλιξη των ελλαδικών κοινωνιών – είναι μία από τις σημαντικότερες συγχέσεις που διαφοροποιούν την ελληνική περίπτωση από τις άλλες βαλκανικές χώρες, με τις οποίες υπάρχουν, βεβαίως, και σημαντικές ομοιότητες: π.χ., οι φυσικές και κλιματικές ομοιότητες των ορεινών περιοχών της ενδοχώρας, από τον Πάρνασο έως τα Τρανσυλβανικά Όρη – οι ομοιότητες στην διάρθρωση και οργάνωση των κτηνοτροφικών κοινωνιών – οι κοινές συνέπειες που είχε το κοινό οθω-

8. Scammell (1972), σ. 387.

9. Κρεμμυδάς (1972): Καρδάσης (1998 και 1987, 1993).

10. Βλασσόπουλος (1996), *Η ναυτιλία των Ιονίων Νήσων 1700-1864*: Καρδάσης (1998): Βλάμη (2000).

11. C. F. Volney (in C. Issawi, ed, 1961), σ. 28 κ.ε. Πρβλ. Svoronos (1956), σ. 194 κ.ε.

12. Leon (1973), σ. 30-41.

μανικό παρελθόν· οι κοινές επιδράσεις των γεωπολιτικών συνθηκών στις διεθνείς σχέσεις όλων ανεξαιρέτως των βαλκανικών χωρών κ.ο.κ. Παρά τις ποιοσδιπίστε ομοιότητες, όμως, δεν μπορούμε να ταξινομήσουμε στην ίδια κατηγορία όλες αυτές τις χώρες.¹³ Και πάντως, ως προς την Ελλάδα, είμαστε υποχρεωμένοι να λάβουμε υπ' όψιν τον θαλάσσιο, μεσογειακό προσανατολισμό των νησιωτικών και των παραλίων περιοχών της και με βάση αυτό το στοιχείο να την διακρίνουμε από τις άλλες χώρες της Βαλκανικής Χερσονήσου. Η ελληνική ιστορία μπορεί και πρέπει, βεβαίως, να συγκρίνεται με την ιστορία των άλλων βαλκανικών χωρών. Αλλά οι ταξινομήσεις έχουν τα όριά τους.¹⁴

Άλλωστε, και στην γεωπολιτική δεν είναι τυχαία η τομή που χάραξε ανέκαθεν τα όρια ανάμεσα στις νοτιοδυτικές και τις βορειοανατολικές περιοχές της Βαλκανικής Χερσονήσου, μεταξύ των ελληνικών και δαλματικών νήσων και παραλίων και, αφετέρου, της υπόλοιπης Βαλκανικής. Αυτή η τομή ορίζει τα σύνορα που η Δύση είχε επιβάλει στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήδη από την εποχή της Δ' Σταυροφορίας. Αυτήν διακρίνουμε και στην διαμάχη μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα ίδια όρια προκαθορίζουν την εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος στον 19ο αιώνα. Την ίδια τομή, τέλος, ακολούθησε ο διαχωρισμός των ζωνών επιρροής των Δυνάμεων στον ύστερο 20ό αιώνα, με την «αδέσμευτη» Γιουγκοσλαβία στο μεταίχμιο.¹⁵

ΟΙ ΟΜΟΓΕΝΕΙΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ: ΑΝΑΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Ας επανέλθουμε στις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας και ας δούμε εν συνεχεία και την περίοδο που φθάνει έως το τέλος του 19ού αιώνα. Στην περίοδο αυτήν και ιδίως στην αρχή της, υπήρξαν αρνητικές συνθήκες και δυσμενείς συγκυρίες που δυσχεραίνουν και ενίοτε αναστέλλαν την ανάπτυξη της ναυτιλίας – τόσο της υπό ελληνική σημαία ναυτιλίας όσο και της ελληνόκτητης.¹⁶

Συνθήκες αρνητικές για την ναυτιλία θεωρώ κυρίως αυτές που περιόριζαν σε σημαντικό βαθμό τα ομογενειακά κεφάλαια που ήταν διαθέσιμα για ναυτι-

λιακές επενδύσεις. Συνθήκες με αυτά τα χαρακτηριστικά διαμορφώθηκαν μεταξύ 1854 και 1876, δηλαδή στην περίοδο που άρχισε με τον Κριμαϊκό Πόλεμο και έληξε με την παύση πληρωμών του οθωμανικού κράτους, το 1876. Αυτές επέτρεψαν στους ομογενείς κεφαλαίουχους να αποκομίσουν τεράστια κέρδη αφενός από το «πολεμικό» εμπόριο και, αφετέρου, από την εκμετάλλευση του οθωμανικού δημοσίου χρέους· και, επομένως, τους προέτρεψαν να στρέψουν τα κεφάλαιά τους, σχεδόν αποκλειστικά, σε επενδύσεις σε αυτά τα δύο πεδία.

Λέγοντας «πολεμικό εμπόριο», εννοώ αυτό που αναπτύχθηκε πρώτα με τον εφοδιασμό των εμπόλεμων του Κριμαϊκού Πολέμου (1854-1857)· εν συνεχεία, από το 1866 και μετά, δηλαδή κατά την διάρκεια του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου· και ύστερα από το τέλος του, με το εμπόριο βάμβακος. Πράγματι, ο Κριμαϊκός άνοιξε μεγάλες ευκαιρίες στους ομογενείς επιχειρηματίες, ίσως και στους ελλαδίτες εμπόρους που ασκούσαν διαμετακομιστικό εμπόριο στα λιμάνια της Σύρου, του Πειραιά και της Πάτρας. Όπως γράφει ο Ανδρέας Συγγρός, κατά την τριετία του πολέμου εισέρευσε στην Κωνσταντινούπολη «*ἀνύθηντος πλοῦτος διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν συμμαχῶν*».¹⁷ Μια δεκαετία αργότερα, κατά τον εμφύλιο πόλεμο στις ΗΠΑ, οι ναυτικοί αποκλεισμοί και η μείωση της προσφοράς βαμβακιού από την κοινοπολιτεία του Νότου προκάλεσαν ευνοϊκές συνθήκες για τον εφοδιασμό των μεγάλων κέντρων της δυτικής υφαντουργίας με οθωμανικό και, κυρίως, αιγυπτιακό βάμβακα. Ληψευδής μάρτυς, ο Συγγρός περιγράφει διά μακρών την στροφή του προς το βαμβάκι και τα τεράστια κέρδη που αποκόμιζαν οι Έλληνες της Αιγύπτου από το εμπόριο και την τοκογλυφικά χρηματοδότηση του φελλάχου παραγωγού, που ήταν ο καρμένος ευτυχής όταν έπαιρνε μια προκαταβολή λίγων λιρών, με την οποία μπορούσε «*να αγοράσει μιαν γυναίκα*».¹⁸

Λέγοντας «εκμετάλλευση του οθωμανικού δημοσίου χρέους», εξάλλου, εννοώ τις χρηματοπιστωτικές και τραπεζικές επιχειρήσεις που οι Έλληνες του Γαλατά οικοδόμησαν με στόχο τις βραχυπρόθεσμες χρηματοδοτήσεις της Πύλης κατά την εποχή της τεράστιας διόγκωσης του οθωμανικού χρέους· δηλαδή, από την δεκαετία του 1850 έως την παύση πληρωμών του 1876. Οι νέες συνθήκες διαμόρφωσαν νέο κλίμα για τους ομογενείς κεφαλαίουχους και τους οδήγησαν βαθμιαία σε αναπροσανατολισμό από το εμπόριο προς νέες, τραπεζικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις. Πράγματι, από την δεκαετία του 1860 και μετά, είναι σαφής αυτή η διαφοροποίηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους. Οι μεγάλες επιχειρήσεις της Κωνσταντινούπολης αναδειχθηκαν, μετά το 1856, σε μείζονες δανειστές του Οθωμανικού Δημοσίου.¹⁹ Έκτοτε, και έως τα 1870, η ίδρυση τραπεζών και οι τοποθετήσεις στα χρηματιστήρια και τις αγορές συναλλαγμάτων, χρήματος και κεφαλαίων απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος των διαθέσιμων τους. Την τάση αυτήν ακολούθησαν μάλιστα και κεφαλαίουχοι που είχαν την έδρα τους στην Ελλάδα.

13. Σημειώνω ότι μια τέτοια ταξινόμηση έχει ήδη κυκλοφορήσει προ πολλού· και με την βοήθεια της μόδας, μπορεί να καταστεί ένα στερεότυπο, ίσως παροδικό, αλλά οπωσδήποτε ανακριβές.

14. Ως ερμηνευτική παράμετρος, ένας άλλος λόγος που αποτρέπει από την «βαλκανική» ταξινόμηση της Ελλάδας είναι οι μεγάλες διαφορές μεταξύ αφενός του ελληνικού εθνικισμού και, αφετέρου, του σερβικού και των λοιπών βαλκανικών εθνικισμών· διαφορές στην ιστορική εξέλιξη, την χρονολόγηση και, βεβαίως, το περιεχόμενο.

15. Και ακόμη υστερότερα, την ίδια τομή έτεινε να ακολουθήσει η χάραξη των ορίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά το 1989, με τον εσπευσμένο (αλλά και αναπόφευκτο) διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας· η Σλοβενία και η Κροατία αντιμετωπίστηκαν (από την Γερμανία και την Ιταλία, κυρίως) ως οι χώρες που έπρεπε να ορίσουν ευθύς αμέσως τα ανατολικά όριά της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

16. Παραθέτω εξαρχώς κατάλογο ορισμένων από τις βιβλιογραφικές πηγές που έχω χρησιμοποιήσει γι' αυτό το Μέρος: Roumeville (1827)· Λιγνός (εκδ., 1921-)· Μάξιμος (1940 / 1976)· Λιγνός (1946)· Volnay (1961)· Μακρυμύχλος (1963)· Ahrweiler (1966)· Κατηφόρα-Θέμελη (1973, 1976)· Κρημμυδάς (1972, 1980, 1985/1986)· Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (εκδ.) (1973)· Λέων (Λεονταρίτης, στην έκδοση Εθνικής Τραπέζης 1973)· Herlihy, P. (1976)· Λεονταρίτης (1981)· Hadziioissif (1983 / 1985)· Γεώργας (1985 και 1992)· Vryonis (1993)· Λαίου (1988, 1993)· Καρδάσης (1980, 1987, 1993, 1998)· Harlaftis (1996)· Mandyfara (1998)· Βλάχη (2000).

17. Συγγρός (1908), τ. Α', σ. 248, 249 κ.ε.

18. Συγγρός (1908), τ. Β', σ. 103. Γενικότερα, σ. 102 κ.ε.

19. Εξερτζόγλου (1982).

Τις συνθήκες αυτές μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε συνοπτικά «συνθήκες ανταγωνισμού επενδύσεων» εις βάρος της ναυτιλίας, η οποία θα είχε αναγκαστεί να υφίστατο και ακόμη περισσότερο αν δεν υπήρχε αυτός ο ανταγωνισμός.

Αλλά η οιοσδήποτε «φυγή» των διαθέσιμων κεφαλαίων προς άλλες επενδύσεις δεν επρόκειτο να διαρκέσει. Ο προσανατολισμός των ομογενών κεφαλαιούχων προς τις μαζικές εμπορικές και χρηματιστικές επενδύσεις ήταν συγκυριακός και βραχυχρόνιος· οφειλόταν στις παροδικές ευκαιρίες τεραστίων κερδών. Ένας άλλος παράγων, μακροχρονιότερος και διαρθρωτικός, αντιστρατεύεται αυτόν τον προσανατολισμό, συγκυριακό, βραχυχρόνιο και αβέβαιο: ήταν ο εντεινόμενος ανταγωνισμός που οι ομογενείς αντιμετώπιζαν στο εμπόριο του Έυξεινου και της Ανατολής. Στον ανταγωνισμό αυτόν σύμμετρεχαν ανέκαθεν οι παραδοσιακοί τους αντίπαλοι, τα εβραϊκά και αρμενικά δίκτυα· αλλά τώρα πλέον τον ενέτεινε και τον δυσχέραινε πολύ περισσότερο η επανεμφάνιση εντοπιών ανταγωνιστών αλλά και των δυτικοευρωπαϊκών εμπορών, που είχαν επανακάμψει στυριζόμενοι όλο και περισσότερο στην ραγδαία διεξόδου των δυτικών τραπεζών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁰

Έτσι, μπροστά στην ισχυρότατη δυναμική της μακράς διάρκειας και της παγκόσμιας οικονομίας, ο βραχυχρόνιος προσανατολισμός των ομογενειακών κεφαλαίων δεν μπορούσε να διαρκέσει. Η στροφή των ομογενών επιχειρηματιών προς το πολεμικό εμπόριο ήταν το κύκνειον άσμα της εμπορικής κυριαρχίας τους στην Ανατολή. Και η στροφή προς τις τράπεζες ήταν μια απλή τακτική κίνηση με σκοπό την εκμετάλλευση της έκτακτης συγκυρίας.

Βεβαίως, οι κινήσεις αυτές ήταν επιχειρηματικώς ορθές. Και είναι απόδειξη της ευελιξίας των ομογενών επιχειρηματιών, της προσαρμοστικότητάς τους και των νεωτερικών επιχειρηματικών μεθόδων που εφήρμοζαν.²¹ Αποδεικνύει ότι γνώριζαν και μπορούσαν να πλέουν με το ρεύμα της εκάστοτε συγκυρίας, ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του καπιταλισμού όλων των εποχών και, κατεξοχήν, εκείνης που τότε μόλις άρχιζε: της εποχής του μεγάλου, ρευστού, κινητικού κεφαλαίου που χαρακτηρίζει τον 20ό και τον 21ο αιώνα.

Όσο και αν ήταν επιχειρηματικώς ορθές και αποδοτικές, όμως, οι τακτικές αυτές κινήσεις ήταν, ως εκ της φύσεώς τους, προσωρινές. Η εκμετάλλευση του πολεμικού εμπορίου είχε την προσωρινότητα των πολέμων, ενώ η φυγή των ελληνικών κεφαλαίων από το μεγαλύτερο εμπόριο ήταν οριστική, διότι την επέβαλλαν οι νέες, μακροχρόνιες και διαρθρωτικές συνθήκες ανταγωνισμού. Παρομοίως, η επιχειρηματική διαφοροποίησή τους προς τις τράπεζες και το χρηματιστήριο ήταν επίσης προσωρινή, διότι την ενόψει παροδικά η ευνοϊκή συγκυρία της οθωμανικής υπέρχρεωσης. Αλλά η συγκυρία αυτή, όπως όλες οι ευκαιρίες εκτάκτων και υψηλών κερδών, είχε τα χρονικά της όρια, είχε και τους

αντιστοίχους υψηλούς κινδύνους – ήταν αμφίστομα μάχαιρα. Η εξάντληση της ευνοϊκής συγκυρίας ήταν φυσικό να συμπίπτει με την εξάντληση του Οθωμανικού Δημοσίου. Και η παύση πληρωμών του 1876 σήμανε και για τους Έλληνες κεφαλαιούχους την εξάντληση των εκτάκτων ευκαιριών – και για ορισμένους εξ αυτών, την εξάντληση και του κεφαλαίου τους, που μειώθηκε δραματικά ή χάθηκε ανεπιστρεπτή.

Η αντιστροφή της συγκυρίας, επομένως, επέβαλε νέα προσαρμογή, νέον προσανατολισμό, και μάλιστα στρατηγικό· επέβαλε νέα φυγή κεφαλαίων, μακριά από τις τράπεζες, τις χρηματοδοτήσεις κρατών και τα χρηματιστήρια κρατικών ομιολόγων. Οι Έλληνες, παρά τον πλούτο τους, δεν ήταν Έβραιοι· δεν είχαν ούτε την οικονομική επιφάνεια για να γίνουν τραπεζίτες, ούτε την παράδοση, ούτε την συνακόλουθη τεχνολογία,²² ούτε την εξειδικευμένη δικτύωση που απαιτούσε η διεθνής τραπεζική δραστηριότητα. Όπως το έθετε ο Συγγρός, κακίζοντας τους Έλληνες που επέμεναν να παίζουν τον ρόλο του μικροτραπεζίτη ή να ροκανίζουν τις περιουσίες τους αναπολώντας περασμένα μεγαλεία,

Ἡδύνατο [...] γὰ καλλιεργήσασιν τὰ τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, συμμορφούμενοι πρὸς τὴν νέαν αὐτῆς θέσιν μετὰ τὴν γενέσασιν τῆς ἀπιοπλοίας, μιμούμενοι τοὺς ἐν τῷ Δουνάβει Ἐμπειρητικούς, Σταθάτους, Παπάδες, Θεοφιλάτους κ.λ.π. Ὅλοι οὗτοι ἀπεκόμισαν σπουδαιότητας σχετικῶς περιουσίας, ὡς πρὸν ἡλοίαχοι, μετέπειτα δὲ ἀπιοπλοισκίητορες.²³

Βεβαίως, οι περιουσίες δεν ήταν «σχετικώς» σπουδαιότερες· ήταν μεγάλες, με το μέσο κριτήριο της εποχής. Με την λέξη «σχετικῶς» ο Συγγρός δεν ακριβολογεί· απλώς υπονοεί, υπό τας γραμμάς, ότι οι περιουσίες αυτές δεν μπορούσαν να συγκριθούν με την δική του – δείγμα μικρής και ανθρώπινης ματαιοδοξίας. Επίσης, οι επικρίσεις του Συγγρού δεν στοχεύουν όλους τους ομογενείς επιχειρηματίες, αλλά κυρίως τους γόνους των παλαιών ομογενών οικογενειών, οι οποίοι προτίμησαν να γίνουν μικροτραπεζίτες και τελικά ραντιέρηδες αντί να στραφούν προς την ναυτιλία, όπως οι οξυδερκέστεροι και εργατικότεροι «ἐν τῷ Δουνάβει» έμποροι και πλοιοκτίτες.

Τέλος – και αυτό είναι το σπουδαιότερο – οι επικρίσεις αυτές περιορίζονται και στον χρονικό ορίζοντα των *Απομνημονευμάτων* του Συγγρού – δηλαδή εκτείνονται έως το τέλος του 19ου αιώνα. Ο οξύνοους αυτός επιχειρηματίας και καλός συγγραφέας δεν πρόλαβε να δει την αλματώδη εξέλιξη της ελληνικότητας ναυτιλίας, την οποία ευχάθηκε και διέβλεψε ως δυνατότητα, χωρίς όμως να μπορεί να την προβλέψει με βεβαιότητα στην δεκαετία του 1890, όταν έγραφε τα απομνημονεύματά του. Δεν διέβλεψε ότι, με την οριστική εξάντληση της συγκυρίας, θα επικρατούσαν και πάλι οι ισχυρές επιρροές της μακράς διάρκειας, οι μακροχρόνιες τάσεις της διεθνούς οικονομίας: στις αρχές του 20ού

20. Bouvier (1961): ΓΒΔ (1983) και GBD (1983, 1988, 1994).

21. Η προσαρμοστικότητα αυτή ήταν και τότε συγκριτικό πλεονέκτημα μάλλον παρά δόθεν αδυναμία συγκρισιμότητας με τον μοντέρνο, βιομηχανικό καπιταλισμό, όπως το έχει θέσει η άκριτη εφαρμογή των οχημάτων της «καπιταλιστικής ανάπτυξης» με κριτήριο την θεωρία των «σταθίων του καπιταλισμού».

22. Συγγρός (1908), τ. Β', σ. 258 κ.ε., 268-272, 287.

23. Συγγρός (1908), τ. Β', σ. 272: ρολογάτι ο ίδιος δεν ψυχολογήθηκε ποτέ με την ναυτιλία, ο Συγγρός διέκρινε αμέσως την μεγάλη ευκαιρία της εκσυγχρονισμένης, «ημίτατης ναυτιλίας καθώς, και τις επιτυχίες των μεγάλων επιχειρηματιών».

αίωνα, πολλοί από τους οξυδερκέστερους και σημαντικότερους κεφαλαίου-κούς της διασποράς και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα έχουν πλέον στραφεί, μαζικά και οριστικά, προς την θάλασσα.²⁴

Την ανάγκη αυτής της μεταβολής δεν είναι δυνατόν να την αντελήφθη μόνον ο Συγγρός –και μάλιστα τόσο αργά– και να μην την είχαν αντιληφθεί, πολύ νωρίτερα, οι ίδιοι οι πλοιοκτήτες και οι έμποροι των παραλίω πόλεων. Την ανάγκη να διαφοροποιηθούν οι επενδύσεις, να προσανατολιστούν οι περισσότερες προς την ναυτιλία, να αυξηθούν τα πλοία αλλά και να ανανεωθούν τεχνολογικά, πρέπει να την συνειδητοποίησαν, ήδη από την εποχή τους, οι πλοιοκτήτες που βίωσαν την Βιανιάσταση και τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους. Την μεταβολή, όμως, δεν την πραγματοποίησαν αυτές οι δύο γενιές, αλλά οι δύο επόμενες: η αναδιάρθρωση της ελληνόκτητης ναυτιλίας άρχισε στην δεκαετία του 1870 και ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις: 1874-1895 και 1896-1914. Και δεν την πραγματοποίησαν οι ίδιοι κεφαλαιούχοι, οι ίδιοι άνθρωποι, οι ίδιες οικογένειες, στους ίδιους τόπους.

Στις αρχές του 20ού αιώνα οι κυρίαρχοι της ελληνικής ναυτιλίας δεν ήταν πλέον οι εμποροκαπετάνιοι της Ύδρας, των Σπετσών και του Παλαξειδιού· δεν ήταν ούτε καν οι πλοιοκτήτες της Κεφαλλονιάς και της Ιθάκης, της Πάτρας, της Άνδρου, της Σύρας και της Χίου. Η μορφή και η σύνθεση των εφοπλιστικών επιχειρήσεων είχε αρχίσει να μεταβάλλεται από πολύ νωρίτερα· οι έδρες τους είχαν προ πολλού αρχίσει να μεταφέρονται προς όλα τα σημεία του ορίζοντα και παράλληλα μεταβαλλόταν και η σύνθεση των εφοπλιστικών οικογενειών.

Έχοντας αυτήν την εικόνα μπροστά μας μπορούμε, σχηματιστικά, να χαράζουμε μία τομή στην ιστορία της ελληνικής ναυτιλίας και των ελληνών πλοιοκτητών· μπορούμε να λέμε, σχηματικά, ότι κάπου εκεί στις αρχές του 20ού αιώνα είχε ολοκληρωθεί η «παρακμή» όχι βεβαίως της ελληνικής ναυτιλίας, αλλά των παραδοσιακών εμποροκαπεταναίων και πλοιοκτητών· και είχε αρχίσει η άνοδος της νέας «διεθνικής τάξης» των ελληνών εφοπλιστών.

Φθάνει να έχουμε πάντοτε στον νου ότι η λέξη «παρακμή» είναι μια απλουστευτική σύντομογραφία, ένα ιστορικό επίγραμμα. Όπως, άλλωστε, και ο όρος «διεθνική τάξη» είναι μια αναλυτική κατηγορία, επίσης απλουστευτική. Κάτω από τις λέξεις μας και τις κατηγορίες μας οι άνθρωποι έχουν υφάνει την αδιάνοχη πολυπλοκότητα της ιστορίας· οι άνθρωποι ως άτομα, ως μέλη των θεσμών που οι ίδιοι θεσπίζουν, ως μέλη των ομάδων που οι ίδιοι φαντάζονται ή σχημα-

τίζουν, είτε για κοινωνικές τάξεις πρόκειται είτε για δικτυώσεις. Και η πολυπλοκότητα της ιστορίας δεν επαναλαμβάνεται, απλώς θυμίζει στους ανθρώπους τις μεγάλες δυνάμεις που μπορούν να τους οδηγήσουν σε ιστορικές μεταβολές, κεντρίζοντας έτσι την φαντασία τους ώστε, με άλλους τρόπους από αυτούς που τους δείχνει η Ιστορία, να ανοίξουν νέους δρόμους – για το καλό και για το κακό.

Ήδη από την δεκαετία του 1870, στις ελληνικές περιοχές και στα νησιά που ανήκαν ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στα λιμάνια του Ευξείνου, στην Σμύρνη και την Πόλη, όλο και περισσότερα πλοία ελληνών δεν αγίακαν πλέον σε παραδοσιακούς παραβοκύρηδες, αλλά σε ομογενείς πλοιοκτήτες και εφοπλιστές.²⁵ Ορισμένοι ήταν πρόσφατοι μετανάστες από την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου. Οι πιο επιτυχημένοι συνδέθηκαν με τους μεγαλεμπόρους και χρηματιστές της ομογένειας. Συνδέθηκαν με την δικτύωση και με τον συνεταιρισμό, αλλά και με την προϋπάρχουσα συγγένεια ή με την αγιστεία και την προίκα.²⁶ Συνδέθηκαν επίσης με ομογενείς όχι μόνο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και της Ρωσίας και των ελληνικών παροικιών στην Κεντρική και την Δυτική Ευρώπη. Έτσι, αυτοί οι πρόσφατοι μετανάστες συζεύχθηκαν βαθμιαίως με τους παλαιότερους ομογενείς πλοιοκτήτες, αλλά και με τους εμπόρους και τους χρηματιστές που μόλις είχαν κάνει την μεγάλη στροφή προς την θάλασσα.

Με άλλα λόγια, στην περίοδο αυτήν μεταβλήθηκε και ανανεώθηκε ακόμη και το κοινωνικό στρώμα που ήλεγχε τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις, τόσο στην Ελλάδα όσο και εκτός αυτής. Και η αναδιάρθρωση της ναυτιλίας περιέλαβε τέσσερις γενιές καπετάνιων, εμπόρων και εφοπλιστών. Με αυτό δεν εννοώ ότι επρόκειτο για συμπαγή επαγγελματική και κοινωνική ομάδα, κοινωνικώς αναλλοίωτη επί τέσσερις γενιές, δηλαδή επί έναν αιώνα. Η διαδοχή των τεσσάρων γενεών δεν ήταν απλή αναπαραγωγή του κοινωνικού στρώματος που ήλεγχε κατά καιρούς την ναυτιλία. Ήταν συνάμα και ανανέωση και αναδιάρθρωση του κοινωνικού αυτού στρώματος. Χάρη στην πολιτισμική τους παράδοση, χάρη στην ευελιξία των δικτυώσεών τους και τις δυνατότητες κοινωνικής ανόδου που τα δίκτυα παρέιχαν στα μέλη τους, οι ομογενείς και οι έλληνες πλοιοκτήτες ανανέωσαν εις βάθος την σύνθεση της ίδιας της κοινωνικής τους τάξης, χωρίς να την επιδιώκουν πάντοτε, συνεχώς και σε αυτόν τον βαθμό, χωρίς να ενεργούν πάντοτε με συνειδητές και μακρόννοες στρατηγικές επιλογές. Γι' αυτό, άλλωστε, όταν αναφέρομαι και γενικότερα στους «κεφαλαιούχους της διασποράς και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», δεν εννοώ διόλου μια κοινωνική ομάδα συμπαγή και αμετάβλητη, ούτε μιαν απρόδοκτη ιστορική συνέχεια.

24. Για έναν παραλληλισμό με τις μακρές διάρκειες στην θάλασσα, όπως τις βλέπει ο P. Braudel, βλ. *Le Temps du Monde...*, σ. 48-51, *Les Structures...*, σ. 540 κ.ε.

Στην ελληνική περίπτωση, οι μακρές διάρκειες της ναυτιλίας και της βιομηχανίας αλληλοδιαπλέκονται. Οι δύο τομείς είναι ουσιαστικά ανταγωνιστικοί. Εάν οι κεφαλαιούχοι και οι επιχειρηματίες στην πλειονότητά τους επιλέξουν επενδύσεις στην μεταποίηση, οδηγούν την οικονομία προς το κλασικό υπόδειγμα κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, ευρωπαϊκό και δυτικό: στην εκβιομηχάνιση. Αντιθέτως, εάν πολλοί επιλέξουν την ναυτιλία, οδηγούν την οικονομία της χώρας προς ένα μεικτό σύστημα, που στηρίζεται κυρίως στον τριτογενή τομέα. Εάν τέτοιο, μεικτό υπόδειγμα ακολουθούσε, ιστορικά, το ιδιότυπο ελληνικό οικονομικό σύστημα.

25. *Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως*, 29/10 Ιουνίου 1871, 7/19 Αυγούστου 1871. Μεταξύ των νέων πλοίων περιλαμβάνονταν και μερικά από τα πρώτα «ελληνικά» ατμόπλοια στον Ευξείνο και τον Δούναβη. Χαρακτηριστικός είναι ο συνεταιρισμός ενός καπετάνιου, του Αγγελικούση, με τους μεγαλεμπόρους και τραπεζίτες της Πόλης και της Αλεξάνδρειας Γ. Ζαρίφη, Σ. Στεφάνοβιτς και Ι. Αντωνιάδη.

26. Harlaftis (1996), κυρίως σ. 39-103, 312 κ.ε.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν τρεις συνέπειες μεγάλης σημασίας για την ιστορία της ομογένειας και της διασποράς, αλλά και για την ελληνική ιστορία γενικότερα. Υπήρξαν ο καταλύτης που επέφερε την εκπαιδευτική ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας κατά τον 20ό αιώνα. Ανανέωσαν τις ανώτερες τάξεις του ελληνικού στόιχείου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την διασπορά και αποκατέστησαν τις απώλειές τους από την στασιμότητα και την υποχώρηση των άλλων οικονομικών τους δραστηριοτήτων. Είχαν, τέλος, σημαντικές συνέπειες για την ελλαδική οικονομία. Οι συνέπειες ήταν στην αρχή έμμεσες – απασχόληση, συνάλλαγμα. Αλλ' αργότερα, έγιναν αμεσότερες και πολύ σημαντικότερες: επενδύσεις που είχαν άμεση σχέση με την ελληνική οικονομία, και όχι μόνο στον ναυτιλιακό κλάδο. Έτσι, προς το τέλος του 20ού αιώνα, συνέβη κάτι που θυμίζει αμυδρά ό,τι είχε συμβεί και στον 18ο αιώνα. Κατά κάποιον τρόπο, τα θαλάσσια δίκτυα της ελληνοκτηπητής ναυτιλίας συνάγτησαν και πάλι τα δίκτυα της ελληνικής ενδοχώρας. Με δύο διαφορές από το παρελθόν: ότι τώρα δεν επρόκειτο για οθωμανικά, αλλά για ελλαδικά δίκτυα και ότι ο κοινός στόχος δεν ήταν απλώς και μόνο η δικτύωση στις τοπικές αγορές, αλλά και η συνεργασία των κεφαλαίων και η σύζευξη των κεφαλαίων τους.²⁷

ΟΜΟΓΕΝΕΙΑ, ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΑ ΔΙΚΤΥΑ

Ας επαναφέρουμε το ερώτημα που έθεσα στην αρχή: πώς μπορεί να ερμηνευθεί το φαινόμενο της ελληνικής ναυτιλίας; Ας διατηρήσουμε, προς το παρόν, τον κοινό τόπο περί ναυτικής παράδοσης και, αντί να θεωρήσουμε (ανοήτως) ότι η παράδοση αυτή φθάνει έως την Αρχαιότητα, θα περιοριστούμε στους τρεις τελευταίους αιώνες. Αλλ' αυτά δεν αρκούν, βεβαίως, για να σώσουμε την κατάσταση. Έστω και περιορισμένη σε τρεις αιώνες, η λέξη «παράδοση» είναι ασαφής. Από μόνη της, δεν εξηγεί τίποτε. Τι σημαίνει παράδοση και γιατί προώθησε την ανάπτυξη της ναυτιλίας;

Το περιεχόμενο της παράδοσης, όπως την εννοώ, ήταν οι στρατηγικές επιλογές των πλοιοκτητών και γενικότερα των επιχειρηματιών της ομογένειας, η επιχειρηματική τους συμπεριφορά και η δικτυακή οργάνωσή τους. Ήταν οι ιδιοτυπίες που διέκριναν αυτήν την συγκεκριμένη ομάδα επιχειρηματιών από άλλες, αντίστοιχες και ανταγωνιστικές, και συνιστούσαν μέγα συγκριτικό πλεονέκτημα. Και οι πρακτικές αυτές έχουν παράδοση, συνέχεια τριών περίπου αιώνων.²⁸

Τι σημαίνει «συνέχεια»; Στον 18ο αιώνα, η συμμετοχή στα ελληνορθόδοξα δίκτυα ήταν κοινή και συνήθης μορφή οργάνωσης των πλοιοκτητών και των

εμπόρων. Οι δεσμοί που συνέδεαν μεταξύ τους τα μέλη των δικτύων ήταν η θρησκεία, η κοινή καταγωγή (το «Γένος»), η οικογένεια και η ευρύτερη συγγένεια. Αυτή η μορφή οργάνωσης εξακολουθεί να υφίσταται τρεις αιώνες αργότερα, μολοντί τα χαρακτηριστικά της δεν είναι πλέον τόσο έντονα στις αρχές του 21ου αιώνα και οι δεσμοί οικογένειας και συγγένειας είναι πλέον ισχυρότεροι από τους θρησκευτικούς και εθνικούς δεσμούς.

Αυτό ήταν φυσικό. Η παράδοση δεν είναι κάτι αναλλοίωτο και στατικό. Ο κάθε άνθρωπος, η κάθε οικογένεια, η κάθε γενιά προσλαμβάνουν την παράδοση διαφορετικά και την ερμηνεύουν υπό το δικό τους πρίσμα, προσαρμόζοντας την ελαφρώς ή ελαφρότερα στις νέες ιδέες και ανάγκες της δικής τους εποχής – ή αλλοιώνοντάς την βαθύτατα, σε εποχές μεγάλων μεταβολών στην ιδεολογία, τις αξίες και την διαβίωση των ανθρώπων. Έτσι και στην περίπτωση των επιχειρηματιών και των πλοιοκτητών. Η παράδοσή τους ήταν φυσικό να αναπλάθεται συνεχώς στην διάρκεια των τριών αυτών αιώνων. Το ενδιαφέρον δεν είναι αυτό, δεν είναι οι μεταβολές: είναι οι σταθερές, οι συνέχειες: είναι το ότι διατηρήθηκαν τα βασικά στοιχεία της αρχικής, δικτυακής παράδοσης, ότι διατηρήθηκε το μείγμα τους, έστω και με αλλαγές στο ειδικό βάρος που είχε το κάθε επιμέρους στοιχείο.²⁹ Κοινή καταγωγή και γλώσσα, κοινό σύστημα αξιών, οικογένεια και ευρύτερη συγγένεια: αυτά ήταν τα βασικά στοιχεία που διατηρήθηκαν και εξακολούθησαν να συνιστούν ένα είδος συγκριτικού πλεονεκτήματος στον διεθνή ανταγωνισμό. Θα δούμε αμέσως το γιατί.

Όπως έχουμε πει και σε προηγούμενα Μέρη του βιβλίου, τα μέλη ενός επιχειρηματικού δικτύου συμπεριφέρονται πάντοτε κοινά συστήματα αξιών, έχουν κοινά συμφέροντα μέχρις ορίου και, όντας επιχειρηματίες, επιδιώκουν παρόμοιους και ενίοτε κοινούς σκοπούς. Αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά δεν αποκλείουν εντελώς τον ανταγωνισμό μεταξύ μελών. Άλλωστε, τα δίκτυα δεν έχουν αυστηρή θεσμική οργάνωση: είναι συνήθως χαλαρές συσσωματώσεις ατόμων, συνεχώς μεταβαλλόμενες. Ωστόσο, η έλλειψη αυστηρής θεσμικής οργάνωσης είχε και σοβαρά πλεονεκτήματα για το δίκτυο: προωθούσε την τακτική ευελιξία του δικτύου και των μελών του, την προσαρμοστικότητα του, τις μεταλλά-

29. Καλό παράδειγμα είναι οι διαφορές στην ιστορική εξέλιξη της ελληνικής και της βρετανικής εμπορικής ναυτιλίας, μολοντί η σύγκριση μπορεί να ξεκινήσει εκ πρώτης όψεως. Στις απαρχές της ανόδου της, στον 16ο και τον 17ο αιώνα, η βρετανική ναυτιλία διαμορφώνεται με τρόπους που θυμίζουν την ελληνική περίπτωση, τρόπους που «[...] αχετίζονται στενά με την ταξική και οικογενειακή παράδοση» και αναπτύσσεται στηριγμένη σε «[...] έναν αριθμό ισχυρών οικογενειών» (Scamnell, 1972, σ. 394, 390-392). Αλλά στην βρετανική περίπτωση υπάρχει ένα πρόσθετο στοιχείο: η προστασία του κράτους και, ειδικότερα, του Θρόνου. Μακροχρόνως, ο Θρόνος μπορεί να υποσύρει, το κράτος όμως παραμένει. Στην ελληνική περίπτωση, το κράτος (οθωμανικό και, αργότερα, ελληνικό) ευνοεί, ενδιαφέρεται, αλλά τελικώς αποξενώνεται από την ίδια την αδιαφορία των ελλήνων πλοιοκτητών: το αποξενώνει ο στρατηγικός προσανατολισμός τους προς διεθνή ανοήματα. Αντιθέτως, η βρετανική εμπορική ναυτιλία, ή μάλλον οι βρετανοί πλοιοκτήτες, δεν μπόρεσαν και δεν θέλησαν ποτέ να χειραφετηθούν εντελώς από το πανίσχυρο κράτος που ήταν η Βρετανική Αυτοκρατορία. Και όταν ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν μπόρεσαν να αλλάξουν εγκαίρως και μαζί με την στρατηγική και την τακτική τους, να μιμηθούν τους Έλληνες, τους γαβρηγούς και τους κινέζους εφοπλιστές. Το αποτέλεσμα ήταν η παρακμή της βρετανικής εμπορικής ναυτιλίας.

27. Τέλος, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και κάτι λίγο τολμηρότερο: ότι από το 1989 και ύστερα, τα νέα μεϊκτά δίκτυα απλώνονται και στην βαλκανική ενδοχώρα, αναζητώντας νέους βαλκανικούς κόμβους, νέα μέλη, νέους συνεταιρισμούς – και νέους δρόμους προς την Κεντρική, την Βόρεια και την Ανατολική Ευρώπη.

28. GBD (1988), σ. 35-41 και passim.

Ξεις του με τον χρόνο και την συνεχή του ανανέωση, με μέσα την στρατολόγηση νέων μελών αλλά και την κινητικότητα στο εσωτερικό του δικτύου. Έτσι, το δίκτυο ως σύνολο μπορούσε αρκετά εύκολα να διατηρήσει την συνοχή του, παρά τους εσωτερικούς ατομικούς ανταγωνισμούς και παρά τις ατομικές «απώλειες» μελών, που μετέβαλλαν κατά καιρούς την σύνθεσή του.

Με αυτά τα δεδομένα, τα βασικά κοινά στοιχεία που συνέδεαν μεταξύ τους τα μέλη –ορθοκεία, καταγωγή, συγγένεια, γλώσσα, αξίες, ήθη, κοινά συμφέροντα– παρέμεναν ισχυροί συνεκτικοί δεσμοί, που σήμαιναν ότι κάθε επιχειρηματικό δίκτυο μπορούσε να λειτουργεί ως ένα είδος χαλαρού καρτέλ, να επεκτείνεται πέραν των οποιωνδήποτε συνόρων και να ενισχύει τα μέλη του στην προσπάθειά τους να διεισδύσουν και να ελέγξουν τις αγορές στις οποίες κινούνται.

Μπορούμε, λοιπόν, να παρομοιάσουμε τα δίκτυα με διαύλους που διευκόλυναν την ροή των ανθρώπων και του κεφαλαίου, την μετάδοση των πληροφοριών και την διάχυση του επιχειρηματικού κινδύνου. Με άλλα λόγια, οι λειτουργίες τους ήταν:

- Να διευκολύνουν την γεωγραφική κινητικότητα των μελών, πέραν των συνόρων.
- Να προωθούν την οικονομική και κοινωνική κινητικότητα και άνοδο των μελών.
- Να υποβοηθούν την στρατολόγηση νέων μελών και επιχειρηματικού προσωπικού.
- Να διανοίγουν προβάσεις σε πηγές άντλησης κεφαλαίου.
- Να επιτρέπουν την αμοιβαία υποστήριξη των μελών σε περιόδους κρίσεων.
- Να διαχέουν μέρος των επιχειρηματικών κινδύνων.
- Να εξασφαλίζουν έγκαιρη πληροφόρηση, απόκτηση και αναμετάδοση νέων γνώσεων και τεχνικών.

Λιπό τις λειτουργίες αυτές, οι σημαντικότερες ήταν οι δύο πρώτες και οι δύο τελευταίες. Στις δύο πρώτες έχουμε επανειλημμένως αναφερθεί, άρα δεν θα επανέλθω. Θα επιμείνω στις άλλες δύο και, κυρίως, στην τελευταία.

Για την διάχυση των επιχειρηματικών κινδύνων, θα αναφέρω μόνο δύο κοινότερες πρακτικές και θα τις συνοψίσω σε δύο επιγραμματικές, απλουστευτικές φράσεις. Η φράση «κάθε μέλος της οικογένειας και ένα υποκατάστημα ή μια επιχείρηση» συνοψίζει καλά την μία πρακτική. Την άλλη πρακτική την συνοψίζει η φράση «κάθε πλοίο και μια χωριστή επιχείρηση». Η φράση αυτή, μάλιστα, ανάγεται στην παράδοση των εταιρειών που συνιστούσαν οι εμποροκαπετάνιοι στον 18ο και τον 19ο αιώνα, εταιρειών που μόνο σκοπό είχαν ένα ταξίδι με ένα φορτίο και διαλύονταν αυτοδικαίως με το πέρας του ταξιδιού· αλλά και ακόμη ειδικότερα, στην ναυτοοικονομική παράδοση, θεσμό εθιμικού Δικαίου που συνδύαζε την συμμετοχή των ναυτών στα κέρδη (ενίοτε και στις ζημιές) του ταξιδιού με την κεφαλαιουχική πρωτοκαθεδρία και με την πατριαρχική εξουσία του εμποροκαπετάνιου και, σε τελευταίο βαθμό, του συμβουλίου των προεστών.

Αν σκεφθούμε καλά τις δύο αυτές πρακτικές, ιδίως όπως συνεχίστηκαν και εφαρμόζονταν και μετά τον μέσο 19ο αιώνα, αντιλαμβανόμαστε εύκολα τις πολ-

λαπλές συνέπειές τους: διεύρυναν το δίκτυο· πολλαπλασίαζαν τους κόμβους του, δηλαδή τα μέλη του· δοκίμαζαν στην πράξη όχι μόνο τα νέα μέλη, αλλά και νέα επιχειρηματικά σχέδια, νέες τεχνικές και νέες οργανωτικές μορφές· και, κυρίως, διέχεαν μεταξύ των μελών τους κινδύνους από αυτούς τους νεωτερισμούς. Με αυτήν την λογική, αυξήθηκε ο επιχειρηματικός πληθυσμός του εφοπλισμού, το έμπυχο υλικό του· εξασφαλίστηκε η συνεχής ανανέωσή του και, κυρίως, κατανεμήθηκε ο κίνδυνος.

Έρχομαι τώρα στην τελευταία λειτουργία του δικτύου, στην πληροφόρηση, απόκτηση και την αναμετάδοση νέων γνώσεων και τεχνικών, που σημαίνει, αναλυτικότερα, έγκαιρη πληροφόρηση:

- για τις συγκυριακές και τις μακροχρόνιες διακυμάνσεις της οικονομίας·
- για επιχειρηματικές ευκαιρίες και τους επιχειρηματικούς κινδύνους·
- για νέες τεχνικές διοίκησης και διαχείρισης·
- για νέες τεχνολογίες, με την έννοια, ιδίως, των νέων γνώσεων και τεχνικών που οδηγούν σε διαρθρωτικούς, μακροχρόνιους νεωτερισμούς· που ανανεώνουν δηλαδή εκ θεμελίων την εκάστοτε τεχνογνωσία.

Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι βασικές προϋποθέσεις του νεωτερισμού ως θεμελιώδους στοιχείου του καπιταλισμού.³⁰ Αυτά ακριβώς, συνδυασμένα, συνιστούσαν το μείζον συγκριτικό πλεονέκτημα των ελληνικών πλοιοκτητών στην αρένα του μοντέρνου καπιταλιστικού ανταγωνισμού. Η λειτουργική ικανότητα των ελληνικών δικτύων να παρέχουν πληροφόρηση, κυρίως για νέες γνώσεις και τεχνικές, προσέδιδε στα μέλη τους μια ιδιόζουσα ικανότητα για συνεχή νεωτερικό εκσυγχρονισμό στα δύο ζωτικά γι' αυτούς πεδία της τεχνολογίας: στο πεδίο της ναυτιλιακής τεχνολογίας (κυρίως της ναυπηγικής και της μηχανολογίας) και στο πεδίο της επιχειρηματικής οργάνωσης, αυτό που σήμερα αποκαλούμε «management technology».

Οι τεχνολογικές και οργανωτικές βελτιώσεις που εφήρμοζαν οι έλληνες πλοιοκτίτες δεν ήταν, βεβαίως, ελληνικές αποκλειστικότητες. Αλλά τα δίκτυά τους, στηριγμένα στην εθνική και οικογενειακή οργάνωση, με βάση τους ειδικούς κώδικες της ενδοδικτυακής αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης, εξασφάλιζαν ταχύτητα πληροφόρησης και ευελιξία αντίδρασης, άρα, αυξημένη προσαρμοστικότητα και ταχεία ανανέωση της τεχνογνωσίας. Θα αρκασθώ σε δύο παραδείγματα.

Το πρώτο αφορά στις νέες «ναυτιλιακές» τεχνολογίες. Στον ύστερο 19ο αιώνα, οι έλληνες πλοιοκτίτες μπόρεσαν εγκαίρως να αντιληφθούν την σημασία της νέας τεχνολογίας του ατμού. Κατά συνέπεια, ήταν από τους πρώτους που προσαρμόστηκαν και επωφελήθηκαν στις τεχνολογικές καθυστερημένες περιοχές όπου δρούσαν, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα λιμάνια του Ευξείνου και του Δούναβη, με αποτέλεσμα την ταχύτερη μεγέθυνση της ελληνικής ναυτιλίας μέσα σε δύο γενιές, από την δεκαετία του 1860 έως το 1914. Στον

30. Με την συμπεριεραϊνή έννοια.

20ό αιώνα, απέκτησαν ακόμη οξύτερη συνείδηση της σημασίας που είχε η πληροφορία και μπορούσαν πλέον να επωφεληθούν από την δικτυακή τους οργάνωση ακόμη και στις τεχνολογικώς υπερανπτυγμένες περιοχές του κόσμου, όπου είχαν πλέον εξαπλώσει την δράση τους. Δεν είναι τυχαίο ότι ήταν από τους πρώτους που υιοθετούσαν τις τολμηρές καινοτομίες της ναυπηγικής – όπως, π.χ., τα υπερμεγέθη πετρελαιοφόρα ή τα άκρως εξειδικευμένα πλοία ξηρού φορτίου.³¹

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στην οργανωτική επιχειρηματική τεχνολογία. Στον 19ο αιώνα, ο «καραβοκύρης» ήταν συχνότατα και έμπορος, ενίοτε και καπετάνιος. Από την δεκαετία του 1890 και ύστερα, οι καραβοκύρηδες και οι εμποροκαπετάνιοι άρχισαν να μεταλλάσσονται σε εφοπλιστές με την σύγχρονη έννοια του όρου: άρχισαν να επενδύουν σε πολλά πλοία, να τα ναυλώνουν και να τα προναυλώνουν, να τα αγοράζουν ή να τα ναυπηγούν σε περιόδους ύφεσης και να τα πωλούν εγκαίρως, στο τέλος των περιόδων ακμής. Με άλλα λόγια, άρχισαν να αντιμετωπίζουν το πλοίο όχι μόνο ως μέσο, ως εργαλείο, ως στοιχείο του παραγωγικού εξοπλισμού, ως στοιχείο του ενεργητικού, αλλά και ως εμπόρευμα. Ως ένα αυθιπαρκτο αγαθό που πρέπει να αγοράζεται φθηνά και, αν χρειαστεί, να μεταπωλεστεί στην κατάλληλη συγκυρία ώστε να αντικατασταθεί αργότερα από ένα πιο σύγχρονο και πιο παραγωγικό. Ένα αγαθό, όμως, του οποίου οι τιμές υπόκεινται σε μεγάλες διακυμάνσεις, εν μέρει παρατηρήσιμες και προβλέψιμες. Στον 20ό αιώνα, οι ελληνικές ναυτιλιακές επιχειρήσεις κατέκτησαν ένα είδος πρωτοπορίας σε αυτήν την οργανωτική τεχνολογία.

Από αυτήν την σκοπιά, η στρατηγική της δικτύωσης, παρά τις παραδοσιακές της καταβολές, μπορεί να θεωρηθεί βαθύτατα «γεωτεχνική», μοντέρνα, εκσυγχρονιστική και, βεβαίως, σύμφωνη με την λογική της εποχής της: με την λογική του νεωτερικού καπιταλισμού της βιομηχανικής και της μεταβιομηχανικής εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ Η «ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ»; (1830-1914)

Η ΝΑΥΤΙΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς τους στόχους της ναυτιλιακής πολιτικής του ελληνικού κράτους στον μακρό 19ο αιώνα, έως το 1914, και είναι ακόμη δυσκολότερο επειδή η έρευνα για το θέμα παραμένει ακόμη περιορισμένη. Με βάση τις διαθέσιμες πληροφορίες και την υπάρχουσα βιβλιογραφία, θα προσπαθήσω να ανασυστήσω τις εξελίξεις και να διατυπώσω ορισμένες υποθέσεις.

Η πρώτη υπόθεση είναι ότι οι κυβερνήσεις της εποχής έστίασαν την ναυτιλιακή τους πολιτική στην ακτοπλοία. Αυτήν, άλλωστε, την προτεραιότητα διακήρυξαν ήδη από την δεκαετία του 1850 – και υπό τις συνθήκες της εποχής εκείνης, η προτεραιότητα αυτή δεν ήταν αδικαιολόγητη, παρά τον περιορισμένο ορίζοντά της. Υποτίθεται, λοιπόν, ότι το ελληνικό κράτος, στοχεύοντας στην εισαγωγή της νέας τεχνολογίας του ατμού, μπορούσε να ξεκινήσει «από χαμηλά», στηρίζοντας την εγχώρια ακτοπλοία. Υποτίθεται επίσης ότι, με αυτήν την βάση εκκίνησης, μπορούσε να υποβοηθήσει και την ανάπτυξη της ποταπόρου ναυτιλίας. Το πώς θα γινόταν αυτό, παρέμενε αόριστο. Και ακόμη πιο αόριστα ήταν τα ευχολόγια για την ελληνική σημαία ως πόλο έλξης και για την δημιουργία μιας μεγάλης «εθνικής» ναυτιλίας.

Θεωρητικώς, ο στόλος υπό ελληνική σημαία θα μπορούσε να αναπτυχθεί και να εκσυγχρονισθεί στηριζόμενος στα έσοδα από τις ακτοπλοϊκές συγκοινωνίες και από τις μεταφορές αγάμεσα στις τοπικές αγορές. Ωστόσο, οι γενικότερες συνθήκες απέκλειαν μια τέτοια εξέλιξη. Η ανάπτυξη της ακτοπλοίας σε μια χώρα με την γεωφυσική μορφή της Ελλάδας δεν ήταν διόλου απλή υπόθεση: οι σχετικές δυσκολίες, τεράστιες, θα παραμείνουν αξιόπεραστες έως τον όψιμο 20ό αιώνα. Εξάλλου, έως τα τέλη του 19ου αιώνα, η λιμενική υποδομή της χώρας παρέμενε υποτυπώδης και δεν επέτρεπε την χρήση μεγάλων πλοίων στις ακτοπλοϊκές γραμμές.³² Οι τοπικές αγορές ήταν εξαρχώς μικρές, και αυτό που ονομάζεται συνήθως «εθνική αγορά» ήταν ένα κατακερματισμένο σύνολο τοπικών αγορών. Αυτό δεν οφειλόταν μόνο στο μικρό μέγεθος, αλλά και στην ίδια την

32. Οικονομική Επιθεώρησης 9 (1881-1882), σ. 234-237, και 10 (1882-1883), σ. 292-301, 494 κ.ε.: άρθρα για την ναυτιλία, πάντοτε με την εσωστρεφή λογική του ελληνικού κράτους.

